

MONARKIA ZOGISTE NË PERIU DHËN E KRIZËS EKONOMIKE DHE POLITIKE TË VITEVE 1929-1935

1. SHQIPËRIA DHE KRIZA EKONOMIKE BOTËRORE

**Shpallja e monar-
kisë**

Që në vitet e para të Republikës u duk qartë kalbësia e bazës mbi të cilën mbështetej regjimi i A. Zogut si dhe dështimi i plotë i demagogjisë zogiste për të mashtruar me formën republikane të qeverisjes. Pakënaqësia popullore e cila më 1927-1928 përfshiu gati gjithë vendin për shkak të zisë së bukës dhe dhunës çifligare, shtruan përpara regjimit zogist çështjen e sigurimit të tij në të ardhmen.

Nën formën republikane ky regjim nuk ishte shumë i sigurt. Statuti i Republikës linte gjithnjë një shteg të hapur për ta zëvendësuar A. Zogun, me një person tjetër gjatë zgjedhjeve të ardhshme për president republike. Për t'i zhdukur këto iluzione, Zogu vendosi ta ndryshonte formën e regjimit, duke kaluar nga republika në monarki. Në këtë drejtim një rol jo pa rëndësi luajti padyshim edhe ambicia pa kufi e vetë Zogut, i cili ëndërronte të krijonte një dinasti. Për një ndryshim të tillë, që i përforconte më tej pozitat e Zogut në Shqipëri, ishin të interesuar edhe imperialistët italianë, të cilët me Paktet e Tiranës të viteve 1926 e 1927 e kishin kthyer klikën zogiste në një vegël të tyre. Imperialistët italianë kishin investuar mjaft kapi-

tale në sektorët më të rëndësishëm të ekonomisë së Shqipërisë dhe projektonin që në të ardhmen të investonin kapitale të tjera. Organizatorët fashistë italianë kishin depërtuar si në administratën shtetërore, ashtu edhe në ushtrinë shqiptare. Prandaj rritjen e lëvizjes antizogiste qeveria italiane e shihte si një rrezik që kërcënonte pozitat e saj në Shqipëri.

Për këto arsye Roma kërkonte në këtë kohë nga diplomatët dhe organizatorët e saj në Shqipëri që të vepronin për të vendosur monarkinë dhe për ta shpallur A. Zogun mbret të shqiptarëve. Në lidhje me këtë B. Musolini udhëzonte ministrin italian në Tiranë më 11 korrik 1928: «... është logjikisht reale që në pragun e ndryshimit të kushtetutës, armiqtë e Zogut duan të orvaten për grushtin e fundit mbi personin e tij, përpara se kjo të bëhet e panevojshme, është e tepërt t'ju rekomandoj që të ushtroni, pa krijuar asnjë dyshim, vigjilencën më të madhe rreth Ahmet Zogut në këtë kthesë të regjimit».

Përpara se të kalonte në masat konkrete për shpalljen e monarkisë në vend, A. Zogu zhvilloi pazarllëqe me qeverinë e Romës lidhur me këtë çështje. Në bazë të tyre u arrit që regjimi fashist do t'i siguronte oborrit mbretëror të gjitha shpenzimet e nevojshme dhe përkrahjen e duhur ndërsa regjimi zogist pranoi të nënshkruante marrëveshjet ushtarake italo-shqiptare të 31 gushtit 1928.

Për të siguruar postin e mbretit të Shqipërisë, A. Zogu përdori të gjitha mjetet e mundshme, nga demagogjia e intrigat e deri te krimet. Ai i kushtoi një kujdes të veçantë mënjanimin nga skena politike të atyre rivalëve e bashkëpunëtorëve të afërt të tij, të cilët filluan të shqetësoheshin përpara prirjeve monarkiste të A. Zogut.

Pas M. Libohovës, i cili vdiq pak kohë pas zbulimit të grabitjeve që kishte bërë dhe pas vrasjes së C. Kryeziut, A. Zogu arriti të neutralizonte edhe rivalë të tjerë, midis të cilëve edhe Sh. Verlacin, duke organizuar kundër tij një atentat që dështoi. Ai dalngadalë grumbulloi rreth vetes një grup politikanësh të bindur, të gatshëm për t'i shërbyer atij dhe fuqive të huaja imperialiste si në politikën e brendshme, ashtu edhe në atë të jashtme.

Për të siguruar një mbështetje më të gjerë sociale, më 11 maj 1928 A. Zogu e ndryshoi përbërjen e qeverisë, duke vënë në të elementë të tjerë borgjezë, besnikë të tij. Në fillim ai u orvat të siguronte fronin e mbretit pa një referendum popullor, sepse për rezultatet e tij ai nuk ishte kurrë i sigurt, dhe synonte ta zgjidhte çështjen «me rrugë kushtetuese» në parlament dhe në senat. Meqenëse statuti

e ndalonte në mënyrë të prerë ndryshimin e regjimit republikan, A. Zogu për t'ia arritur qëllimit, përgatiti një manevër «kushtetuese»: shtyu deputetët që përkrahnin synimet e tij monarkiste që të kërkonin në parlament rishikimin e statutit, për arsye të disa «të metave», sidomos në lidhje me strukturën e organeve shtetërore. Dhe meqenëse statuti nuk e parashikonte një gjë të tillë, Asambleja Legjislative (mbledhja e përbashkët e të dy dhomave të parlamentit) miratoi më 7 qershor 1928 projektligjin për plotësimin e statutit, sipas të cilit rishikimi i përgjithshëm i statutit ishte në kompetencat e Asamblesë Kushtetuese dhe se kur Asambleja Legjislative vendoste një rishikim të tillë, kjo e fundit ishte vetiu e shpërndarë. Në të njëjtën mbledhje Asambleja Legjislative vendosi rishikimin e përgjithshëm të statutit dhe shpërndarjen e saj, duke i përgatitur kështu A. Zogut rrugën «legale» për t'u bërë mbret.

Si President Republike A. Zogu nxori dekretin përkatës të zgjedhjeve për Asamblenë Kushtetuese. Sipas statutit, ato do të bëheshin në dy shkallë. Për të siguruar votat e zgjedhëseve të dytë ai mobilizoi gjithë aparatit administrativ e xhandarmërinë dhe vuri në dispozicion të tyre për blerjen e votave shuma të mëdha të hollash, të cilat iu dhanë për këtë qëllim nga Italia.

Klika zogiste, për të krijuar një atmosferë frike dhe terrori gjatë fushatës së zgjedhjeve organizoi tri procese gjyqësore: në Durrës, Kavajë dhe Korçë. Me akuza të trilluara se gjoja po përgatitej një atentat kundër Presidentit të Republikës gjyqi në Durrës dha dënime me vdekje. Për të siguruar edhe përkrahjen e plotë të shteteve imperialiste dhe të monarkive të Ballkanit, ajo i akuzoi «atentatorët» e Durrësit se gjoja kishin vepruar sipas udhëzimeve të të mërguarve shqiptarë dhe të Federatës Komuniste Ballkanike.

Më 17 gusht 1928 u bënë votimet në praninë e përfaqësuesve të xhandarmërisë, të cilët ushtruan presion policor mbi zgjedhësit. Në shumicën e rasteve këta u detyruan të dërgonin si zgjedhës të dytë personat që kishin pëlqimin e Ministrisë së Brendshme. Megjithëkëtë jo të gjithë zgjedhësit e dytë të caktuar nga qeveria morën numrin e nevojshëm të votave dhe jo të gjithë zgjedhësit e dytë që fituan, votuan për kandidatët zogistë. Në disa raste votimet dhanë rezultate krejt të kundërta nga ato që prisnin autoritetet qeveritare të cilat, siç thoshte nënprefekti i Bili-shtit, nuk ishin në gjendje të gjenin «faktorin kryesor të kësaj drame».

Për të krijuar përshtypjen se Asambleja do të shprehte vullnetin e popullit, disa prefektë i propozuan qeverisë

që të organizoheshin mitingje të gjera në gjithë vendin, ku agentë të maskuar të qeverisë të kërkonin shpalljen e monarkisë me mbret A. Zogun. Prefektët, me lejen e qeverisë, bënë të gjitha përpjekjet për të organizuar mitingje të tilla, por dështuan plotësisht për shkak të qëndrimit armiqësor të masave popullore.

Më 27 gusht Asambleja filloi «të shqyrtonte» projektstatutin e ri. Në projekt si formë regjimi shtetëror ishte përcaktuar monarkia. Ndërrimin e formës së regjimit bashkëpunëtorët e A. Zogut e justifikonin në mënyrë demagogjike gjoja me nevojën për të kufizuar fuqinë e Presidentit të Republikës, i cili, sipas statutit të vitit 1925, ishte njëkohësisht edhe Kryetar i qeverisë, kurse në regjimin monarkik, përveç mbretit, do të kishte edhe një kryetar qeverie.

Më 1 shtator, ditën që u miratua statuti i ri, u shpall monarkia shqiptare dhe A. Zogu mbret i shqiptarëve me emrin Zog I.

Pas shpalljes së monarkisë, më 5 shtator u formua qeveria me kryeministër bashkëpunëtorin e bindur të A. Zogut, Koço Kotën.

Pasi shqyrtoi dhe miratoi statutin, Asambleja Kombëtare u shndërrua më 1 dhjetor 1928 në parlament. Mbretëria shqiptare me ndihmën që i dhanë në arenën ndërkombëtare, Anglia dhe Italia, filloi të njihej nga qeveritë e huaja.

Në statutin e ri monarkia u pagëzua si një regjim «demokratik parlamentar», ashtu siç ishte përcaktuar edhe republika në statutin e vitit 1925. Në të vërtetë, edhe kjo formë e re nuk qe as demokratike, as parlamentare. Nën frazat demokratike fshihej diktatura e A. Zogut dhe e klikes së tij.

Sipas statutit pushtetin legjislativ tani e kishte parlamenti i përbërë vetëm prej dhomës së deputetëve, pasi senati u suprimua. Por në të vërtetë parlamenti s'ishte gjë tjetër veçse një institucion formal dhe i tillë mbeti deri në fund të sundimit të A. Zogut. Formalisht deputetët «zgjidheshin» në çdo 4 vjet, por në fakt ata caktoheshin nga A. Zogu, i cili synonte të kishte një parlament të bindur. A. Zogu kishte në dorë edhe pushtetin ekzekutiv, pasi si mbret ai mund të emëronte dhe të pushonte ministrat si edhe funksionarët e tjerë të lartë të aparatit shtetëror. Ai, kur e shihte të nevojshme, mund të rrëzonte qeverinë dhe të shpërndante parlamentin.

Sipas statutit të monarkisë, mbreti ishte kreu më i lartë i shtetit dhe komandanti suprem i forcave të armatosura. A. Zogu vendoste për traktatet politike, ekonomike e ush-

tarake me shtetet e huaja. Pa miratimin e tij asnjë ligj nuk hynte në fuqi. Ai caktonte vijën e politikës së brendshme e të jashtme të Shqipërisë.

Asambleja Kushtetuese i lidhi Zogut një rrogë vjetore prej 500 mijë fr. ari përveç shpërblimeve vjetore për familjen, dhe vendosi që, «duke marrë parasysh... nevojën e pagimit të jetesës madhështore në radhë me mbretnitë e tjera», t'i jepeshin si pronë private çifligjet e Rrethit (Durrës), Divjakës, Karavastasë, Çakajas e Remas-Pervas (Myzeqe). Më vonë atij iu dhanë edhe pasuritë shtetërore të Sarandës.

Në qarqet zyrtare të Evropës e të Ballkanit nuk pati ndonjë reagim të veçantë ndaj kësaj ngjarjeje. Vetëm në qarqet jugosllave nuk u prit mirë cilësimi i A. Zogut si «mbret i shqiptarëve». Kjo u kuptua si një dëshirë e klikës zogiste gjoja për të mbajtur në fuqi pretendimin ndaj Kosovës. Në të vërtetë kjo ishte bërë me qëllime demagogjike për të mashtruar popullin shqiptar dhe rrethet nacionaliste të vendit.

Qeveria jugosllave megjithatë, për të mos i acaruar më tej marrëdhëniet me qeverinë shqiptare e njohu ndër të parat regjimin monarkik, krahas atyre italiane e angleze. Bashkë me to e njohën edhe një sërë qeverish të tjera reaksionare. Monarkinë zogiste nuk e njohu qeveria turke e kryesuar nga Mustafa Qemali, i cili kishte bërë një luftë të ashpër për të përmbysur sulltanatin në Turqi dhe për të vendosur republikën.

Kriza ekonomike

Shpallja e monarkisë përkoj me marrjen fund të stabilizimit të përkohshëm dhe të pjesshëm të botës kapitaliste, e cila në vitin 1929 hyri në një periudhë të re të zhvillimit të saj të pasluftës, në periudhën e krizës më të madhe që kishte njohur historia e kapitalizmit, të krizës së viteve 1929-1933.

Kjo krizë u përhap me shpejtësi edhe në vendet më të prapambetura. Kriza e përbotshme preku edhe Shqipërinë si një vend që kishte hyrë me kohë në sferën e ekonomisë kapitaliste botërore. Edhe këtu si në vendet e tjera ajo u shfaq me pakësimin e prodhimit industrial, me rrënimin e prodhuesve të vegjël zejtarë dhe me shtimin e papunësisë, me rënien shkatërrimtare të çmimeve, me uljen jashtëzakonisht të madhe të tregtisë së jashtme dhe sidomos me degradimin e theksuar të bujqësisë. Kriza përfshiu dhe sistemin monetar dhe të kreditit.

Shenjat e para të krizës u ndjenë në Shqipëri qysh nga fundi i vitit 1929. Duke parashikuar thellimin e mëtejshëm të saj, qeveritarët zogistë dhe shtypi reaksionar shpejtuan të shkarkoheshin para opinionit publik nga përgjegjësia e tyre për efektet shkatërrimtare të kësaj krize. Vetë A. Zogu në mesazhin mbretëror përpara parlamentit në tetor 1930 deklaronte se vendin e kërcënonte një krizë e madhe ekonomike-financiare, e shkaktuar, sipas tij, pjesërisht për arsye «klimaterike» dhe pjesërisht nga pasojat e krizës botërore.

Në të vërtetë Shqipëria, megjithëse një vend joindustrial dhe me një prodhim bujqësor të pamjaftueshëm edhe për nevojat e veta, duke qenë tanimë e lidhur me tregun e përbotshëm kapitalist, nuk mundi t'i shpëtonte krizës që pushtoi ekonominë kapitaliste botërore, nuk mundi t'i shpëtonte prirjes së kapitalizmit imperialist për të lehtësuar efektet shkatërrimtare të krizës në kurriz të vendeve të prapambetura dhe të dobëta ekonomikisht. Por përpjesëtimet e mëdha që mori kriza ekonomike në Shqipëri dhe sidomos vazhdimi i saj për një kohë më të gjatë se në vendet e huaja, patën edhe shkaqe të thella të brendshme.

Kriza botërore e gjeti Shqipërinë gati të falimentuar ekonomikisht e financiarisht. Me një bilanc pagesash gjithmonë pasiv, burimet financiare të saj kishin filluar të shterronin në një masë shqetësuese. Pakësimi i madh i fondeve monetare e kishin ulur në një shkallë të theksuar qysh përpara shpërthimit të krizës botërore, fuqinë blerëse të vendit. Veç kësaj, për shkak të prapambetjes në bujqësi, të mbeturinave feudale që sundonin në ekonominë çifligare dhe të rendimenteve të ulta të prodhimeve bujqësore, edhe përpara shpërthimit të krizës botërore bujqësia shqiptare ishte në një gjendje të mjerueshme dhe e paaftë të përballonte konkurrencën e bujqësisë kapitaliste më të përparuar evropiane.

Me një gjendje të tillë Shqipëria i ndjeu në mënyrë katastrofale efektet e krizës botërore. Ulja e çmimeve që u duk qysh në vitin 1929 në vendet kapitaliste të prekura nga kriza si dhe pakësimi i importimeve të tyre nga jashtë, sidomos pakësimi i importimit të prodhimeve bujqësore, e keqësuan edhe më tepër gjendjen e prodhuesve fshatarë shqiptarë, për shkak se prodhimet e tyre blegtorale, që përbënin 60-70 për qind të eksportimeve të Shqipërisë, duke mos gjetur tregje shitjeje jashtë vendit, pësuan një ulje të ndjeshme të çmimeve. Kështu kriza ekonomike në Shqipëri u shfaq me një tronditje serioze të tregtisë së jashtë-

me, që preku jo vetëm eksportimet, por edhe importimet. Sikurse tregon pasqyra e mëposhtme, tregtia e jashtme vazhdoi të ulej me ritme të shpejta nga njëri vit në tjetrin, derisa në vitin 1934 si vlefata e eksportimeve, ashtu edhe ajo e importimeve ishte rreth 30 për qind më pak në krahasim me vitin 1929.

Në milionë fr. a.s.

	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Eksportimet	15,7 (100,0%)	12,4 (84,4%)	7,5 (51,0%)	4,5 (30,6%)	5,7 (38,8%)	4,3 (29,2%)
Importimet	38,6 (100,0%)	33,3 (86,2%)	29,5 (76,4%)	22,8 (59,0%)	15,9 (41,1%)	12,3 (31,8%)

Shprehje tjetër e krizës ekonomike ishte rënia gjithashtu me ritme shumë të shpejta e çmimeve. Në pasqyrën e mëposhtme tregohet rënia e çmimeve të sendeve ushqimore, e marrë si mesatare gjatë viteve të krizës ekonomike në krahasim me çmimet e vitit 1928.

	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
	100,0%	92,22	79,79	85,93	69,16	46,73	38,07

Rënia më të madhe e pësuan çmimet e prodhimeve bujqësore e blegtorale, dhe sidomos prodhimet kryesore të ekonomive fshatare të Shqipërisë, siç qenë misri, gruri, leshti dhe lëkurët. Kështu, më 1929 çmimi i misrit ishte 54 për qind e atij të vitit 1928, i grurit 53 për qind, i leshtit 76 për qind dhe i lëkurëve 18 për qind. Ulja e tyre vazhdoi me ritme gjithnjë më të mëdha, deri sa më 1934, në krahasim me çmimet e vitit 1928, ai i misrit arriti rreth 25 për qind, i grurit 22 për qind, i leshtit 33 për qind dhe i lëkurëve afërsisht 6 për qind.

Një rol të rëndësishëm në keqësimin e mëtejshëm të gjendjes ekonomike të Shqipërisë gjatë viteve të krizës ekonomike botërore luajti dhe «Banka Kombëtare e Shqipërisë». Ndërsa shtetet e ndryshme të botës, për të lehtësuar veten e tyre nga kriza ekonomike shkatërrimtare, filluan qysh nga viti 1930 të shtonin qarkullimin monetar, duke forcuar inflacionin, «Banka Kombëtare e Shqipërisë» ndonëse kishte rezerva të mjaftueshme ari dhe valute, e mbajti qarkullimin monetar shumë të kufizuar.

Gjatë viteve 1929-1934 banka vuri në qarkullim kartmonedha me një vlefatë mesatare vjetore prej rreth 12

milionë fr. ari, kurse rezervat e saj në ar e valutë arrinin mesatarisht në rreth 30 milionë fr. ari. Sipas parimit të ekonomisë kapitaliste, këto rezerva mund ta lejonin bankën ta shtonte qarkullimin pa kaluar në inflacion deri në rreth 90 milionë fr. ari. Kështu Shqipëria, megjithëse njihëj si një nga vendet me monedhën më të shëndoshë në botën kapitaliste, kishte sasinë e qarkullimit të monedhës për frymë më të ulët në Evropë.

Kjo gjendje në qarkullimin e kartmonedhës në Shqipëri, e mbajtur qëllimisht prej padronëve fashistë të «Bankës Kombëtare» bëri që, nga njëra anë, të dilte në qarkullim monedha e arit, të cilin e grumbulloi vetë banka dhe e eksportoi në Itali (për këtë qëllim «Banka Kombëtare» e zhvlehtësoi artificialisht napolonin ar), dhe, nga ana tjetër, të mbahej e ulët fuqia blerëse, për ta thelluar edhe më tepër krizën ekonomike të Shqipërisë.

Krahas kësaj politike deflacioni artificial në fushën e qarkullimit monetar, «Banka Kombëtare» kufizoi në një masë të theksuar edhe dhënien e kredive në Shqipëri. Edhe kreditë e akorduara në vitet e krizës ekonomike qenë shumë më të pakta se fondet për kreditë që dispononte banka. Veç kësaj, kreditë u jepeshin firmave shqiptare kryesisht për veprimtari tregtare e financiare dhe jo për veprimtari industriale. Fondet e kreditit «Banka Kombëtare» i përdori në pjesën më të madhe në dobi të shtetit italian duke blerë bono thesari (obligacione të huas shtetërore italiane) si dhe duke i depozituar pranë bankave të Italisë, të cilat, nga ana e tyre, i përdornin për të financuar ndërmarrjet kapitaliste italiane. Në fund të vitit 1930 kreditë e akorduara në Shqipëri kapnin vetëm shumë prej 3.779 mijë fr. ari (në të njëjtën datë bonot e thesarit italian të blera nga «Banka Kombëtare e Shqipërisë» arrin vlef tën prej 5.304 mijë fr. ari), kurse më 1934 shumat e kredive të akorduara në Shqipëri ishin edhe më të ulëta, 3.010 mijë fr. ari (ndërsa bonat e thesarit italian ishin 5.908 mijë dhe fondet e depozituara në Itali 11.299 mijë fr. ari).

Keqësimi i gjendjes së masave punonjëse. Zija e bukës

Kriza ekonomike botërore në të gjitha vendet kapitaliste pati pasoja shumë të rënda për punonjësit. Ajo u solli atyre papunësinë, rritjen e shfrytëzimit, shtrenjtimin e jetesës, varfërinë e mjerimin. Por në kushtet e Shqipërisë, kur masat popullore edhe

përpara jetonin në varfëri e mjerim, kriza pati pasoja nga më të rëndat e më të shëmtuarat. Ajo mbeti për shumë kohë në kujtesën e popullit punëtor si një rrebesh i egër që i solli atij mjaft të këqia e fatkeqësi.

Nuk mbeti asnjë krahinë e Shqipërisë që nga veriu në jug që të mos ish përfshirë prej saj e që të mos kish ndërë pasojat e saj të rënda. Militanti i shquar komunist Ali Kelmendi shkruante në atë kohë: «Kriza ekonomike po bën kërdrinë me gjithë fuqinë e saj në Shqipëri. Malësitë po kanosen drejtpërdrejt nga uria. Tregtia ndodhet në një stagnacion të plotë. Numri i të papunëve po shtohet dita për ditë».

Nga pasojat e krizës vuajtën në radhë të parë fshatarësia e klasa punëtore. Ato jo vetëm pësuan goditjet më të rënda prej saj, por u bënë dhe objekt i një shfrytëzimi të egër nga klasat sunduese që deshën të kompensonin humbjet e tyre në kurriz të punonjësve.

Duke përfituar nga fakti që gjatë viteve 1929 e 1930 u mor një prodhim jashtëzakonisht i pakët misri, i cili përbënte ushqimin kryesor për një pjesë të madhe të popullsisë, si dhe nga fakti që qeveria nuk kishte vendosur akoma të importonte misër, spekulorët, të cilët e kishin grumbulluar pjesën më të madhe të prodhimit të misrit për treg, e ngritën çmimin. Masat që u detyrua të merrte qeveria, duke importuar misër në gusht e shtator të vitit 1931, nuk e zgjidhën problemin, sepse filloi të ndjehej gjithnjë e më shumë edhe mungesa e të hollave.

Gjendja e vështirë ekonomike i detyroi shumë fshatarë të braktisnin ekonomitë e tyre të rrënuara dhe të shkonin nëpër qytete për të kërkuar punë. Por nevojat për punë nëpër qytete pakësoheshin vazhdimisht.

Rrërimi i ekonomive të vogla dhe rritja e numrit të të papunëve solli shtimin e borxheve. Gjendja e borxhlinjeve u bë e vajtueshme, kurse ajo e huadhënësve jashtëzakonisht e privilegjuar, sepse kërkesat e mëdha për borxhe ngritën përqindjen e kamatës. Gjatë këtyre viteve, në mjaft raste, fajdeja arriti deri në 100 për qind. Të llogaritura përafërsisht, vetëm borxhet e fshatarëve në vitin 1933 qenë rreth 20 milionë fr. ari, gati sa ishte edhe buxheti i shtetit. Në prefekturën e Korçës shumë e dhëna borxh nga fajdexhinjtë llogariteshin rreth 6 milionë fr. ari; rreth 70 deri 80 për qind e fshatarëve të kësaj prefektуре e kishin borxh tërë pasurinë e tyre. Me të tilla përpjesëtime u shtuan borxhet edhe në radhët e qytetarëve. Në Gjirokastër vetëm nga zyrat e noterit të qytetit ishin regjistruar borxhe, për më tepër se 6 milionë fr. ari.

Nga kjo situatë përfituan fshatarët e pasur të cilët i blenë tokat e fshatarëve të rrënuar me një çmim shumë të ulët dhe i shfrytëzuan këta në mënyrë të egër. Kriza ekonomike e shpejtoi kështu procesin e diferencimit klasor të fshatarësisë duke shtuar nga njëra anë radhët e fshatarësisë së varfër dhe nga ana tjetër numrin e fshatarëve të pasur. Kriza goditi rëndë edhe ekonominë qytetare. Për shkak të rënies të fuqisë blerëse, ndërmarrjet industriale mbylleshin ose e ngadalësonin prodhimin, duke e shtuar edhe më tepër numrin e punëtorëve në punë.

Shfrytëzimi i punëtorëve të mitur në fabrikën e cigareve të shoqërisë STAMLES në Durrës

Fabrika e çimentos në Shkodër, në maj 1930 e ndërpreu prodhimin e saj. Në fillim të gushtit u mbyll edhe dega e fabrikës së cigareve «Stamles» në Shkodër. Zejtarët dhe tregtarët e vegjël gjithashtu po falimentonin, mbyllnin dyqanet e tyre dhe shtonin radhët e ushtrisë së të papunëve. Vetëm në Shkodër 50 për qind e punëtorëve dhe zejtarëve të qytetit ishin të papunë. Prefektura e Elbasanit raportonte më 31 dhjetor të 1931 se «në sipërmarrjet e huaja punojnë me shumicë shtetas të huaj..., kurse shtetasit tanë po rrinë pa punë në këtë krizë të tmerrshme që po kalohet». Papunësia në Shqipëri arrinte një shifër të tillë që po të merret në raport me popullsinë, ishte nga më të lartat në Evropë. Gjëndjen e papunësisë dhe të krijimit të

ushtrisë rezervë të punës e shfrytëzuan kapitalistët, sidomos kapitalistët italianë, për të shtuar shfrytëzimin e punëtorëve duke zvogëluar mëditjet e duke rritur ditën e punës.

Gjatë viteve të krizës ekonomike botërore për shkak të papunësisë jashtëzakonisht të madhe që pushtoi vendet kapitaliste, veçanërisht ShBA, ku kishte një numër të madh të mërguarish shqiptarë, dërgesat e këtyre të fundit në Shqipëri u pakësuan. Ato nga 10 milionë fr. ari që ishin më 1929, më 1930 zbritën më 7 milionë, më 1932 në 6 milionë dhe më 1933 në 3,9 milionë fr. ari, duke e dobësuar edhe më tepër fuqinë blerëse të masave popullore të vendit. Nga ana tjetër, mbi ekonominë e vendit vazhdonte të rëndonte politika buxhetore e qeverisë. Pothuajse gjysmën e buxhetit vazhdonin ta zinin shpenzimet jo produktive për ushtrinë dhe xhandarmërinë. Po t'u shtoheshin këtyre edhe shpenzimet për aparatën burokratikë e pallatin mbretëror, për ekonominë, arsimin e kulturën mbeteshin shuma qesharake. Acarimi i krizës ekonomike gjeti pasqyrimin e vet edhe në deficitin e buxhetit. Në ushtrimin financiar 1929-1930 ky deficit kapi shumën prej 2,32 milionë fr. ari, 1,84 milionë fr. ari në atë 1930-1931 dhe në ushtrimin financiar 1931-1932 deficitin arriti në 2.79 milionë fr. ari.

Për ta përballuar këtë deficit qeveria obskurantistë e A. Zogut nuk gjeti rrugë tjetër veçse të mbyllte një pjesë të shkollave dhe të ngrinte taksat 10-20 për qind. Ajo mori masa të rrepta për vjeljen e taksave duke kërkuar edhe të prapambeturat.

Pasojat e krizës dhe të politikës antipopullore e anti-kombëtare të regjimit zogist u shfaqën me një forcë të veçantë në zinë e bukës e cila kishte marrë tanimë karakter kronik. Në vitin 1935 ajo arriti përpjesëtime katastrofale. Me mijëra vetë, burra, gra dhe fëmijë, të zbathur e të zhveshur, grumbulloheshin përpara dyerve të prefekturave dhe nënprefekturave dhe kërkonin misër. Turma të uriturish dhe qindra fëmijë silleshin nëpër rrugët e qyteteve duke lypur bukë. Zija e bukës preku jo vetëm krahinat më të varfëra të malësive të Veriut e të Jugut por edhe rrethet bujqësore të vendit. Në shtypin e kohës gjenden përshkrime rrënqethëse për mjerimin e masave të varfëra. Autoritetet qeveritare në krahina i njoftonin Ministrisë së Brendshme për gjendjen e vajtueshme dhe pohanin se shumë familje i vinin në gjumë fëmijët pa ngrënë, se me mundime dhe fli të mëdha siguronin bukën vetëm për një herë në ditë, se vobektësia kishte arritur kulmin, aq sa ndodhnin edhe vdekje nga uria. «Dita-ditës nga çdo komunë e nënprefekturë po na arrijnë telegrame alarmante, që tre-

gojnë mjerimin e popullit të vobegtë, i cili shpesh herë po ngriset e gëdhiet pa bukë. Edhe atje ku ka misër, popullsia s'ka para ta blejë», (thuhej në njoftimet nga Berati), «...pjesa më e madhe e popullsisë ka mbetur pa bukë» (nga Mirdita) «...parashikohen me siguri vdekje prej urisë» (nga Puka e Lezha).

Si rezultat i keqësimit të gjendjes ekonomike të punonjësve në të katër anët e vendit bënin kërdinë tuberkulozi, malarja, skarlatina, fruthi, sifilizi, epidemia e gripit e të tjera. Duke qenë se nuk ekzistonte as profilaksia, as higjena dhe as institucione shëndetësore që të kuronin këto sëmundje, numri i vdekjeve rritej nga dita në ditë. Vdekshmëria ishte shumë e madhe, sidomos në fëmijët.

Pikërisht në këtë kohë Migjeni në «Legjendën e misrit» përshkruante vuajtjet e malësorëve të uritur që shkonin të merrnin «misër për fëmijë të nximë nga mjerimi, të cilët, kur duertë shtrijnë, u përngjajnë lugetënve të vocër». Ai thoshte: «...ushtojnë luginat nga fjalët e malsorve t'unshëm, që varg njeri mbas tjetrit ecin të ngarkuem me ka një gjysëm thesi misër; vargu i tyne asht i gjatë, pa fund, si asht e gjatë e pa fund vuejtja e tyne. Mbi kurriz të vet barin ka një gjysëm thesi misër, barin jetën e vetë, barin Perëndinë...». Mjerimi preku edhe punonjësit e qytetit bashkë me nëpunësit e vegjël, të cilët mbetën pa punë nga shkurtimet që iu bënë shpenzimeve të buxhetit.

Zija e bukës po krijonte kështu rrethanat për një lëvizje të re kundër regjimit të A. Zogut. Autoritetet qeveritare raportnin shqetësimin e tyre për rrezikun që i vinte rendit shtetëror nga turmat e uritura, prandaj qeveria, duke e ndjerë rrezikun, filloi të merrte masa. Ajo i dha urdhër policisë t'i kthente me forcë në vendet e tyre masat e uritura fshatare që kishin zbritur në qytet.

Nga ana tjetër, për të qetësuar revoltën e masave popullore, A. Zogu u mundua të paraqitej si iniciator i fushatës për të ndihmuar të mjeruarit nga uria. Në një letër të hapur drejtuar më 7 korrik 1935 kryeministrit, ai shkruante ndër të tjera: «Marrim vesh se nganjëherë ndodhin ngjarje, duke i dhënë fund jetës nga shkaku i dëshpërimit të pamundësisë së sigurimit të jetesës, disa të varfër që duke mos mundur të zgjatin dorën e lëmoshës, mbetën pa ndihmën e kërkujt».

Por fushatat e organizuara për ndihmë të uriturve dhe lënia e lirë e importimit të drithit nuk e zgjidhën problemin e zisë. Ato vetëm u dhanë rast spekulatorëve të grumbullonin bereqetin dhe të shfrytëzonin edhe më tepër masat e uritura.

Reformat zogiste

A. Zogu, menjëherë pasi e shpalli veten mbret, mori masa për t'u afruar më tej me borgjezinë dhe për të plotësuar disa kërkesa të saj, në mënyrë që të zgjeronte bazën shoqërore të regjimit. Deputetët e parlamentit ai u përpoq t'i rekrutonte në shumicë nga radhët e elementëve borgjezë. A. Zogu ndërmoi edhe hapa të tjera që synonin të tregonin se po çelte një epokë reformash borgjeze «përparimtare» ose «okcidentale», siç ishin, pas kodit penal që kishte hyrë në fuqi qysh në janar 1928, kodi civil (prill 1928) dhe kodi tregtar (prill 1932), të hartuara sipas modelit të kodeve përkatëse të vendeve kapitaliste të Evropës.

Krahas këtyre, për të lehtësuar e shtuar fitimet e borgjezisë, u bënë ndryshime edhe në legjislacionin financiar. Më 1929 u ul tagri doganor i importimit të lëndëve të para që i nevojiteshin industrisë së vendit. Më 1930 u përjashtuan nga doganat maqineritë e industrive që do të ngriheshin atë vit në Shqipëri. Në këtë kohë u hoq tagri doganor i eksportimit të disa prodhimeve bujqësore e blegtorale. Kur me rritjen e disa qyteteve dhe sidomos me shtimin e shpejtë të popullsisë së Tiranës, filloi të ndjehej nevoja e madhe për banesa, për ta ndihmuar borgjezinë që t'i investonte kapitalet e saj në ndërtime, qeveria shqiptare përjashtoi më 1929 për një kohë prej 4 vjetësh (më vonë ky afat u shty edhe për 4 vjet të tjera) nga tagri doganor materialet për ndërtimin e banesave në Tiranë e Durrës.

Edhe me politikën e tij fiskale A. Zogu përkrahte jo vetëm çifligarët, por edhe borgjezinë e pasur. Të ardhurat buxhetore nga kjo borgjezi, në krahasim me ato që vinin nga masat popullore, ishin shumë të vogla. Tatimi i fitimit që nxirrej nga borgjezia përfaqësonte mesatarisht rreth 4 për qind të buxhetit të shtetit dhe prekte vetëm 1 për qind të fitimeve të saj.

Me gjithë këtë, në aparatën burokratik dhe në jetën ekonomike e shoqërore të vendit vazhdonin të luanin gjithnjë një rol të rëndësishëm elementët çifligarë. Duke mos hequr dorë nga politika për t'i përkrahur ata, regjimi i Zogut u bë një nga faktorët kryesorë të degradimit të bujqësisë shqiptare dhe të keqësimit të gjendjes së masave të varfra fshatare. Prodhimi bujqësor ishte gjithnjë i ulët dhe Shqipëria vazhdonte të importonte sasi të mëdha drithi me një vlefë mesatare vjetore prej rreth 10 milionë fr. ari, d.m.th. aq sa ishte edhe bilanci pasiv vjetor i pagesave. Marrëdhëniet gjysmëfeudale që ruheshin në pronat e çifligarëve, nuk u jepnin nxitje çifçinjve të shtonin prodhi-

min bujqësor. Përveç kësaj për shkak të rendimenteve të ulëta dhe të koniunkturës së çrregullt të çmimeve, çifligarët kishin më shumë interes t'ua jepnin si më parë tokat e tyre me qira blegtorëve si kullota, se sa çifçinjve për t'i punuar. Ndërsa më 1913 nga një hektar tokë e punëshme dhe kullotë natyrore (pa përfshirë tokën djerrë pronari latifondist duke ia dhënë me qira çifçiut, siguronte më tepër të ardhura (p.sh. në çiflikun Jubë, qiraja ishte 11,3 fr. ari për hektar, në Kullë — 31,40 fr. ari) nga sa merrte prej blegtorit (pothua jse kudo mesatarisht 4 fr. ari për hektar), tani, më 1929, ai siguronte sidomos në Myzeqe, më tepër të ardhura nga blegtori kur e jepte si kullotë (në Çiflikun e Ri — 25 fr. ari për hektar, në Shënepremte — 2,50 fr. ari) se sa kur ia jepte çifçiut për ta punuar (në Barbullinjë 5,57 fr. ari për hektar, në Qerret — 0,73).

Në qarqet përparimtare të vendit kërkohej gjithnjë e më me forcë zgjidhja e «problemit shtetëror të bukës» dhe rregullimi i bilancit pasiv të ekonomisë kombëtare me përmirësimin e ekonomisë së bujkut duke e bërë atë pronar të tokës dhe duke e ndihmuar me kredi.

Pakënaqësia e thellë që kishte përfshirë masat e gjera fshatare dhe kërkesat këmbëngulëse për një rindarje të tokës, e detyruan A. Zogun të bënte në këtë drejtim një politikë demagogjike. Kështu në mesazhin që u drejtoi deputetëve në dhjetor 1928 me rastin e hapjes së parlamentit, A. Zogu foli edhe për nevojën e një reforme agrare në Shqipëri. Duke premtuar reformën agrare, ai nuk synonte vetëm të ngjallte te masat fshatare iluzionin se shpëtimi i tyre do të vinte nga monarkia, por edhe ta përdorte atë si një kërcënim kundër disa pronarëve të mëdhenj rivalë të tij.

Në prill të vitit 1929 A. Zogu ngarkoi një komision, nën kryesinë e ministrit të Drejtësisë Hiqmet Delvina, për të hartuar projektligjin e reformës. Për studimin e kushteve dhe mundësive të zbatimit të një reforme agrare brenda kuadrit të marrëdhënieve çifligare-borgjeze, u ngarkua profesori italian Xh. Lorenconi, i cili me relacionin e hollësishëm studimor që i paraqiti qeverisë zogiste, ua bëri më të qartë padronëve të Romës gjendjen e bujqësisë shqiptare dhe si mund të depërtohej më mirë në këtë sferë.

Qeveria fashiste nuk ishte e interesuar për zbatimin e një reforme agrare demokratike-borgjeze, sepse donte të ruhej gjendja e prapambetur e borgjezisë dhe të mos cenohej sundimi i çifligarëve mbi të cilët ajo e mbështeste kryesisht politikën e saj. Ajo ishte për zbatimin e një reforme të cunguar e demagogjike e cila do të mund ta ulte sadopak

pakënaqësinë e popullit dhe do të shmangte një lëvizje popullore që mund të rrezikonte edhe pozitën italiane. Çështja e reformës agrare ngjalli interesim të madh në opinionin publik shqiptar. Gjatë përgatitjes së projektligjit, në shtyp dhe në parlament, ashtu si në vitet 1920-1924 u shfaqën pikëpamje të ndryshme në lidhje me mënyrën e zbatimit të reformës. Edhe këtë radhë krahas kërkesave për një shpronësim me pagesë të tokave të tepërta të pronarëve çifligarë, dolën edhe kërkesat që përfaqësonin interesat e masave fshatare për një shpronësim pa pagesë dhe për ndarjen e tokave në dobi të bujqve «pa të holla dhe pa asnjë shpërblim». Shpërblimi që do të kishte në këtë rast shteti, siç shkruante «Gazeta e Korçës» më 29 janar, ishte «se bujku shqiptar, që sot nuk është veçse një rob, nesër do të bëhet një pronar».

Por A. Zogu dhe qeveria e tij nuk kishin ndërmend të preknin interesat e çifligarëve si klasë.

Koha e gjatë që kaloi për përgatitjen e projektligjit, u dha mundësi pronarëve të mëdhenj t'i copëtonin pronat e tyre e t'i ndanin nëpër trashëgimtarë të ndryshëm, t'i dhuronin nëpër miqtë e tyre, me qëllim që nesër t'i merrnin përsëri, të bënin shitje fiktive ose dallavere të tjera, në mënyrë që në ato toka të bëhej i pamundur zbatimi i reformës agrare. Nga ana tjetër, çifligarët nuk pushuan së ndërhyri pranë qeverisë, për ta detyruar që të kufizohet vetëm me një reformë formale. Kur kryeministri Pandeli Evangjeli, duke i paraqitur parlamentit më 13 mars 1930 programin e qeverisë deklaroi, ndër të tjera, se qëllimi i reformës agrare ishte të pajtonte interesat e bujkut me ato të pronarit, deputetët që përfaqësonin interesat e çifligarëve i kërkuan qeverisë të hiqte dorë nga masat ekstreme në zbatimin e reformave.

A. Zogu e dekretoi ligjin e «reformës agrare» më 3 maj 1930. Qeveritarët dhe zëdhënësit e tyre në shtyp shpejtuan ta popullarizonin atë si një vepër përparimtare. Në të vërtetë, ligji përmbante vetëm një reformë gjysmake. Ai nuk i shpronësonte pronarët e mëdhenj. Këtyre do t'u merrej me pagesë vetëm ajo pjesë që do të quhej e «tepërt». Pjesa e «tepërt» dilte nga një sërë llogaritjesh. Nga sasia e tokës që zotëronte çifligari, atij i llogaritej një sasi prej 40 hektarësh për nevojat familjare, kur kjo përbëhej prej më pak se 5 vetësh; për çdo pjesëtar tjetër llogariteshin edhe 5 hektarë tokë për secilin. Sasia e tokës që mbetej ndahej në tri pjesë: dy i mbeteshin pronarit, i cili do t'i shfrytëzonte si edhe më parë me anën e çifçinjve, dhe vetëm një e treta prekej nga reforma agrare kundrejt shpërblimit

prej 20 fr. ari për hektar të cilin do ta paguanin bujqit që do të bëheshin pronarë të saj. Kështu për shembull në rast se një pronar zotëronte 1000 hektarë atij i merreshin afërsisht 310 hektarë, kurse atij që zotëronte 100 hektarë i merreshin vetëm 20. Nga ana tjetër, bujqit do të përfitonin nga reforma agrare me pagesë jo më tepër se 0,5 hektar për frymë. Po sado anëtarë që të kishte familja e një bujku, ajo nuk mund të merrte më tepër se 5 hektarë.

Bashkë me ligjin e «reformës agrare» u shpall një moratorium, d.m.th. një shtytje e afatit për pagimin e borxheve të marra deri atëherë nga ana e fshatarëve. Moratoriumi ishte për një periudhë prej 5 vjetësh. Njëkohësisht, u dekretua krijimi i «Bankës Bujqësore të Shtetit» si edhe një «kontratë tip», sipas së cilës do të rregulloheshin marrëdhëniet midis bujqve që nuk do të përfitonin dot nga reforma agrare dhe pronarëve çifligarë që do të vazhdonin t'i jepnin me qira tokat që u mbeteshin. Këto marrëdhënie, sipas kontratës, mbështeteshin në sistemin kapitalist të shfrytëzimit.

Ligji i «reformës agrare» kufizonte deri diku çifligjet e mëdha dhe krijonte mundësi për një rritje më të shpejtë të elementëve kapitalistë në fshat. Por, nga ana tjetër, ai linte shteg që të mos prekeshin nga reforma ata çifligarë që shpejtuan të bënin shitje fiktive të tokave midis anëtarëve të familjeve të tyre, shitje të cilat neni 5 i ligjit i njihte të vlefshme. Për më tepër, ligji parashikonte që pronarët e mëdhenj të mund t'i shisnin tokat e tyre edhe pas hyrjes së tij në fuqi, me lejën e zyrës së reformës agrare (neni 7), lejë të cilën pronarët e mëdhenj e merrnin pa vështirësi. Përveç kësaj, disa kohë pas dekretimit të ligjit filloi të flitej për vështirësi praktike e teknike në zbatimin e tij. Në Myzeqe e në Fushë-Krujë u dërguan disa specialistë e teknikë, por veprimtaria e tyre u mpleks me formalitetet e burokracisë.

Kështu ligji i «reformës agrare», i trumbetuar me aq bujë përveç se u zvarrit, u zbatua vetëm në një masë të parëndësishme. Ai preku vetëm 8109,5 hektarë tokë prej të cilave 3411,5 hektarë u morën nga çifligjet shtetërore dhe 4698 hektarë nga çifligjet private. Këto toka iu dhanë 1888 familjeve të muhaxhirëve kosovarë. Pas vitit 1935 «reforma agrare» u la fare në harresë. Mbrojtësit e intereseve çifligare për të përligjur dështimin e «reformës» deklaruan në shtyp se bujqit gjoja nuk mund të bënin dot pa ndihmën dhe mbrojtjen çifligare dhe se çdo reformë për çlirimin e tyre nga zgjedha çifligare ishte gjoja në dëm të përparimit të vendit.

Moratoriumi, që mund ta lehtësonte deri diku gjendjen e fshatarëve të varfër, mbeti në letër. Fajdexhinjtë i detyruan fshatarët me presione të ndryshme t'i zëvendësounin senetet e vjetra të borxheve me tituj-detyrimi të rinj, të cilët mbanin data pas shpalljes së moratoriumit. «Banka Bujqësore» nga ana tjetër mbeti në letër, sepse kapitali fillestar i saj u përdor për qëllime të tjera.

Autoritetet qeveritare jo vetëm mbyllën sytë përpara akteve arbitrare të çifligarëve e të fajdexhinjve, por morën hapur anën e tyre në luftë kundër fshatarëve. Vetë shteti, pronari më i madh i tokave, përdori forcën e xhandarmërisë, arrestimet e burgimet për t'i detyruar fshatarët e rrënuar, që s'u kishte mbetur asgjë veç fuqisë së tyre punëtore, të paguanin të dhjetën dhe taksat shtetërore, të cilat ishin shtuar.

Reformat zogiste në përgjithësi nuk sollën ndonjë ndryshim në gjendjen ekonomike e shoqërore të masave popullore. Nga ato përfitoi në mënyrë të veçantë borgjezia shqiptare.

Depërtimi i mëtejshtëm i kapitalit italian

Më tepër se sa borgjezisë kombëtare, politika ekonomike e A. Zogut i shërbeu, ashtu si edhe në vitet e republikës, depërtimit pa pengesa të kapitaleve të huaja dhe në radhë të parë të kapitalit italian, gjë që, shkaktoi pakënaqësinë e rretheve të caktuara borgjeze shqiptare.

A. Zogu, edhe pasi u bë mbret, e ruajti miqësinë me Italinë fashiste, miqësi që tani e kishte vënë Shqipërinë në sferën e ndikimit të plotë të Romës. Gjatë viteve të krizës ekonomike, kur Shqipëria kalonte vështirësi të mëdha, B. Musolini, u përpoq t'i forconte këtu edhe më shumë pozitat imperialiste italiane dhe ta lidhte sa më fort klikën zogiste pas vetes.

Përfaqësuesit e Italisë në Shqipëri, sidomos ministri U. Sola dhe kryetari i misionit ushtarak italian gjeneral A. Pariani, i shtuan ndërhyrjet e tyre pranë qeverisë shqiptare për të mos i bërë asnjë pengesë invadimit në Shqipëri të shoqërive kapitaliste italiane dhe për të respektuar marrëveshjet skllavëruese që ishin lidhur midis Romës e Tiranës. Ky presion u bë në mënyrë të vrazhdë sidomos në lidhje me çështjen e «Shoqërisë së Përgjithshme Italiane të Vajgurit». («Azienda Generale Italiana Petroli»-AGIP).

Qeveria e K. Kotës e kishte shpallur monopol shtetëror shitjen e vajgurit dhe të benzinës në Shqipëri për ta dhënë në koncesion. Krahas shoqërive kapitaliste italiane e amerikane u treguan të gatshme ta merrnin këtë koncesion edhe shoqëritë shqiptare STAMLES dhe SITA. Luftën e fituan kapitalistët italianë. Ndërhyrja e U. Solës e detyroi qeverinë shqiptare t'i bindej Romës dhe t'ia jepte koncesionin shoqërisë italiane AXHIP.

Koncesioni i ri preku drejtpërdrejt jo vetëm interesat e sipërmarrësve shqiptarë (AXHIP-i nuk pranonte të caktonte agjentë shqiptarë për shitjen e karburanteve), por edhe interesat e blerësve. AXHIP-i e përdori koncesionin për të bërë qysh në fillim shpërdorime të hapura, dhe i ngriti çmimet e benzinës e të vajgurit.

Opinionin publik shqiptar bëri protesta energjike. Shtypi hapi kundër AXHIP-it një fushatë të cilën e inkurajuan edhe shoqëritë shqiptare e të huaja që konkuronin shoqërinë italiane.

Deputetët që përfaqësonin rrethet tregtare të prekura nga koncesioni i AXHIP-it, e shfrytëzuan këtë rast për të protestuar në parlament. 36 deputetë i paraqitën A. Zogut më 20 tetor 1929 një deklaratë, ku shprehej pakënaqësia ndaj qeverisë së K. Kotës për koncesionin e dhënë AXHIP-it.

Qeveria u detyrua ta merrte këtë çështje në shqyrtim. Pasi dolën në shesh abuzimet e mëdha të bëra nga AXHIP-i dhe shkeljet e kontratës nga ana e tij, qeveria, me këmbënguljen e ministrit të Financave Milto Tutulani, ia kaloi më 30 tetor 1929 çështjen gjyqit.

Pakënaqësia ndaj veprimeve arbitrare të shoqërive kapitaliste italiane filloi të shfaqej hapur edhe në lidhje me SVEA-n. Pasi u miratua në qershor 1929 dekretligji mbi përdorimin e fondeve të huas së SVEA-s për punët botore, midis shoqërisë italiane dhe Ministrisë shqiptare të Ekonomisë Kombëtare lindën mosmarrëveshje lidhur me objektet ku do të përdroreshin këto fonde. SVEA, duke mbrojtur interesat e imperializmit italian, për të penguar me të gjitha mënyrat zhvillimin e ekonomisë kombëtare shqiptare dhe për të ndërtuar objekte me rëndësi strategjike të parashikuara nga shtatmadhoria italiane, vendosi t'i caktonte vetë këto objekte, në kundërshtim me dëshirën e palës shqiptare. Përveç kësaj ndërtimet botore iu dhanë në sipërmarrje kryesisht shoqërive italiane.

Atmosfera e pakënaqësisë që u krijua në Shqipëri, nuk ishte aspak në dobi të Italisë fashiste. Legata italiane në Tiranë, e cila vepronte si zot në tokën shqiptare, vendosi ta rrëzonte qeverinë e K. Kotës, e cila nuk diti ta

mbyllte skandalin e AXHIP-it pa cenuar prestigjin e Italisë. Me këtë rast gjeneral Pariani i shkruante ministrisë së vet në Romë, se, në qoftë se Shqipëria nuk do të tregohet mirënjohëse kundrejt Italisë, «ne do të kishim të drejtën më të plotë para gjithë botës ta zhdukim këtë vend nga harta gjeografike». Përfaqësuesit e Italisë u hodhën në sulm kundër qeverisë së K. Kotës, duke i dhënë të kuptonte A. Zogut se simpatitë e tyre ishin për kryetarin e parlamentit Pandeli Evangjelin, i cili në janar të vitit 1930, kishte shkuar në Romë dhe ishte takuar me B. Musolinin. Ministri italian U. Sola ia doli të shkaktonte një krizë qeveritare. Më 4 mars 1930 qeveria e K. Kotës dha dorëheqjen. Qeverinë e re e kryesoi P. Evangjeli, i cili, në deklaratën programatike që bëri përpara parlamentit më 13 mars ripohonte vendosmërinë për t'i qëndruar «besnike besëlidhjes me aleaten e madhe italiane».

Por «miqësia» me Italinë po e shpinte vendin drejt katastrofës. «...Aleanca italo-shqiptare, — shkruante në gusht 1930 gazeta «Arbënia» — ... ka një tendencë të madhe për të marrë formën e një zgjedhe ekonomike për Shqipërinë».

Për borgjezinë shqiptare u krijua një gjendje mbytëse. Ajo ngriti përsëri zërin e protestës kundër politikës qeveritare që nuk i mbronte sa duhej interesat e saj. Ajo nuk ishte kundër hyrjes së kapitalit të huaj në Shqipëri, por kërkonte të merrte pjesë edhe vetë, me kapitalet e saj, në koncesionet që u jepeshin kapitalistëve italianë. Përveç kësaj, ajo kërkonte ngritjen e tagrit doganor për ato mallra të importuara që prodhoheshin në vend, dhe në përgjithësi rishikimin e traktatit tregtar me Italinë. Në mënyrë të veçantë ngritën zërin pronarët e 13 fabrikave të miellit kundër tagrit të ulët doganor për miellin e importuar.

Çështja e rishikimit të traktatit tregtar me Italinë u ngrit edhe në parlament, në shkurt 1931. Njëpërmjet deputetëve, borgjezia shqiptare kërkonte një traktat të ri që të lehtësonte shitjen e prodhimeve bujqësore e blegtorale në tregjet italiane. Por A. Zogu nuk mori ndonjë masë.

Ndërkaq deficitit buxhetor sa vinte e rritej. Qeveria nuk ishte në gjendje të administronte shtetin pa një ndihmë të re nga jashtë. A. Zogu iu drejtua përsëri Italisë fa-shiste për një hua të re. Roma e pranoi kërkesën, sepse shtimi i borxheve të qeverisë shqiptare e shpejtonte skllavërimin e plotë ekonomik e politik të Shqipërisë. Më 26 qershor 1931, në një sesion të jashtëzakonshëm, parlamenti shqiptar miratoi projektligjet për kontraktimin e huas së re prej 100 milionë fr. ari që do të jepeshin nga qeveria

italiane brenda 10 vjetëve me këste prej 10 milionë fr. ari në vit dhe do të shlyheshin pas një afati të gjatë.

Kjo hua ishte e para në marrëdhëniet italo-shqiptare që jepej me kusht politik të shprehur hapur në marrëveshje: pranimi nga ana e qeverisë shqiptare, i politikës skllavëruese të Italisë në Shqipëri.

Por huaja e re ashtu si edhe të tjerat shërbeu vetëm për të zgjidhur përkohësisht problemin e mbajtjes së aparatit burokratik. Ajo nuk e zgjidhi aspak problemin e krizës ekonomike, që sa vinte thellohej. Orvatjet që bëri qeveria për të balancuar eksportin me importin dështuan sepse vazhdonte të mbetej në fuqi traktati tregtar italo-shqiptar, që ishte bërë një pengesë e ndjeshme për tregtinë shqiptare.

Acarimi i marrëdhënieve shqiptaro-italiane

Nga depërtimi gjithnjë e më i madh i Italisë fashiste në Shqipëri, përveç masave popullore dhe kategorive të caktuara të borgjezisë kombëtare, kishin filluar të shqetësoheshin në një farë shkalle edhe disa rrethe të burokracisë zogiste, të cilat kishin frikë se ky depërtim mund të vinte një ditë në pikëpyetje pozitat dhe pushtetin e tyre.

Në këto kushte klika zogiste vendosi të merrte një qëndrim më të vendosur ndaj Italisë. Ajo shpresonte se një veprim i tillë do të gjente si përkrahjen e rretheve të gjera brenda vendit, ashtu edhe atë të qarqeve politike të jashtme, do ta detyronte Italinë ta shtonte ndihmën ose do t'i siguronte Zogut përkrahjen e ndonjë fuqie tjetër që do ta çlironte sadopak nga nyja italiane.

Këtë qëndrim të klikës zogiste e ndihmoi përkohësisht edhe fakti që Italia fashiste në këtë periudhë po zhvillonte një politikë jo aq aktive në Ballkan dhe po përpiqej të fitonte prestigj në kuadrin e politikës evropiane.

Në vjeshtë të vitit 1931 qeveria zogiste u takua me përfaqësuesit e qeverisë jugosllave dhe kërkoi ndihmën e saj e të shteteve të tjera ballkanike për t'u lehtësuar nga zgjedha italiane. Qeveria jugosllave duke mos dashur të acarojë marrëdhëniet me Italinë nuk ia premtoi Shqipërisë këtë ndihmë, por vetëm e nxiti qeverinë e Tiranës për qëndresë.

I nxitur edhe nga qëndrimi i Anglisë, në nëntor 1931, A. Zogu nuk e përtëriti paktin italo-shqiptar të 1926-ës. Mospërtëritja e paktit nga ana e Zogut shkaktoi reak-

sion të menjëhershëm në rrethet qeveritare italiane. Qeveria e Romës mbeti e pakënaqur nga ky akt, por nuk nguli këmbë, jo vetëm sepse nuk donte që opinioni publik shqiptar të ngrihej përsëri kundër saj, por edhe sepse traktati nuk kishte më vlerën e mëparshme, meqenëse tani A. Zogu dhe qeveria e tij ishin lidhur kokë e këmbë pas Italisë dhe se ishte në fuqi pakti i «aleancës mbrojtëse» i vitit 1927. Megjithatë kjo ishte një goditje për Italinë dhe dëshmonte se mbështetja tek A. Zogu nuk ishte plotësisht e sigurt. Qeveria fashiste vuri atëherë në veprim sidomos mekanizmin e fuqishëm të huas së SVEA-s dhe kërkoi që qeveria shqiptare të shlyente borxhin që i kishte kësaj shoqërie. Meqenëse arka ishte bosh, A. Zogu iu lut Romës që kjo ta shtynte edhe njëherë afatin e shlyerjes së kësaj huaje dhe t'i jepte shtetit shqiptar një ndihmë të re për normalizimin e gjendjes. B. Musolini, duke shprehur gatishmërinë për këtë ndihmë, gjeti rastin për t'i kërkuar A. Zogut si kusht që midis Italisë dhe Shqipërisë të bëhej bashkimi doganor. Por ky bashkim ishte plot rreziqe për regjimin zogist. Ai do t'i hiqte nga dora shtetit shqiptar disa miliona fr. ari në vit të ardhura që siguronte me anën e tagrit doganor, do të lejonte vërshimin e papërmbajtur të mallrave italiane, të cilat do t'i konkuronin edhe më lehtë e do t'i rrënonin krejt prodhuesit shqiptarë dhe do ta shtonte pakënaqësinë kundër klikës zogiste, në mbarë popullin. Për këtë arsye A. Zogu e hodhi poshtë kërkesën e B. Musolinit dhe filloi të merrte masa demonstrative që t'i jepte të kuptonte Romës se gjoja do ta rishikonte politikën e tij ndaj Italisë, në rast se kjo nuk hiqte dorë nga kërkesat e saj dhe nuk ndihmonte në përmirësimin e gjendjes ekonomike e financiare të regjimit.

Një nga këto masa ishte ndalimi i frekuentimit të shkollave të huaja (masë e drejtuar kryesisht kundër shkollave italiane) nga shtetasit shqiptarë që u bë me dekretligjin e 14 shtatorit 1932 dhe u miratua nga parlamenti në pranverën e vitit 1933. Katër shkolla profesionale, të Shkodrës, Beratit, Gjirokastrës dhe Korçës, kaluan nga administrimi i drejtorëve italianë në administrimin e Ministrisë së Arsimit, e cila caktoi në krye të tyre drejtorë shqiptarë. Nga drejtor shqiptar filloi të administrohej dhe shkolla teknike amerikane në Tiranë.

Si përgjigje qeveria fashiste tërhoqi në Itali jo vetëm personelin mësimor, por edhe pajisjet shkollore, kështu që shkollat u mbyllën. Në prill të vitit 1933 parlamenti ndryshoi nenet e kushtetutës që lejonin funksionimin e shkollave private e fetare në Shqipëri, masë me të cilën go-

diteshin shkollat që drejtoheshin nga kleri katolik, subvencionoheshin nga qeveria italiane dhe zhvillonin veprimtari antikombëtare e në dobi të fashizmit. Si rrjedhim edhe këto shkolla u mbyllën. Po ashtu, qeveria e A. Zogut vendosi të mos e përsëriste marrëveshjen e 1928-ës që u jepte të drejtën «instruktorëve» ushtarakë italianë të qëndronin në radhët e ushtrisë shqiptare. Si pasojë, shumica e oficerëve italianë, me në krye agjentin fashist gjeneral Parianin u larguan nga Shqipëria.

Qeveria zogiste si mjet presioni përdori edhe kritikata në shtyp kundër shoqërive koncesionare italiane e marrëveshjeve tregtare me Italinë, të cilat u bënë gjithnjë e më të shpeshta. Për të përballuar gjendjen e rëndë financiare që u krijua nga ndërprerja e kredive italiane u morën disa masa për shkurtimin e shpenzimeve, u vunë taksa të reja dhe u hartua projekti për emetimin e një huaje të brendshme. Por këto nuk e ndryshuan gjendjen.

Italia fashiste nga ana e saj kundërveproi. Më 1 prill 1933 u ndërpre pagesa e këstit të huas së SVEA-s, gjë që i vuri edhe një herë financat e regjimit përpara falimentimit të plotë. I shqetësuar nga vështirësitë financiare-ekonomike dhe duke mos pasur shpresë për ndihmë nga vendet e tjera, që ia refuzuan atë, A. Zogu i kërkoi B. Musolinit zhvillimin e bisedimeve për të rivendosur marrëdhëniet e mëparshme duke i premtuar se do ta vinte gjuhën italiane, si gjuhë të detyrueshme, në të gjitha shkollat e vendit. Ky hap B. Musolinit iu duk i pamjaftueshëm. Duke përfutur nga lëkundjet e Zogut qeveria fashiste e Romës, në gusht të vitit 1933, i kërkoi këtij në formë ultimatumit të denonconte të gjitha marrëveshjet tregtare që Shqipëria kishte lidhur me vendet e tjera dhe për çdo marrëveshje të re që do të lidhte të merrte më parë pëlqimin e Italisë, që të gjitha objektet ushtarake të vendit t'i shiteshin Ministrisë italiane të Luftës, që organizatorët anglezë të xhandarmërisë të largoheshin nga Shqipëria e të zëvendësoheshin me organizatorë italianë, e që organizatorët italianë të larguar të riktheheshin, që shkollat katolike të mbyllura të hapeshin përsëri, që gjuha italiane të ishte e detyrueshme në të gjitha shkollat e mesme, që gjithë studentët të dërgoheshin vetëm në universitetet e Italisë dhe liceu francez i Korçës të zëvendësohej me një lice italian. Qeveria fashiste arriti deri atje sa të kërkonte edhe vendosjen e mijëra kolonëve italianë në zonën e Myzeqesë, kërkesë që u përkrah edhe nga kleri reaksionar katolik.

Këto kërkesa shumë të rënda A. Zogu nuk i pranoi. Qëndresa e tij u inkurajua nga Anglia, e cila synonte ta

detyronte Romën të mos ndërmerre veprime pa pëlqimin e Londrës si edhe nga Jugosllavia, rivalja e Italisë në Shqipëri. Ndërkohë ishin përmirësuar marrëdhëniet shqiptare-jugosllave. Midis dy vendeve u lidhën një sërë marrëveshesh tregtare, por këto nuk dhanë rezultatet që priteshin. Jugosllavia nuk ishte në gjendje as politikisht edhe as ekonomikisht ta përballonte ekspansionin italian në Shqipëri. Qeveria zogiste bëri përpjekje për të siguruar edhe ndihmën e Paktit Ballkanik që u krijua në fillim të vitit 1934 kryesisht për të neutralizuar e kundërshtuar synimet aneksoniste të Bullgarisë kundër vendeve të tjera ballkanike. Por këto fuqi e bënë veshin të shurdhër, sepse e ndjenin veten të pafuqishme t'i kundërviheshin politikës italiane dhe dyshonin në mundësinë e shkëputjes së Shqipërisë nga ndikimi italian. Edhe kërkesat drejtuar Francës për ndihmë nuk dhanë ndonjë rezultat pasi qeveria franceze vuri një varg kushtesh që ishin po aq të rënda sa edhe ato italiane.

Musolini i diktoi këto përcapje dhe duke parë se klika zogiste ishte pa përkrahje si brenda, ashtu edhe jashtë vendosi ta shtonte presionin për ta detyruar të kapitullonte. Më 22 qershor 1934, 22 luftanije italiane iu afruan portit të Durrësit pa asnjë paralajmërim e pa lejen e autoriteteve shqiptare dhe hodhën spirancat në ujërat territoriale të Shqipërisë. Njëkohësisht ministri italian në Tiranë, Koh (Koch) e njoftoi qeverinë shqiptare se flota ushtarake do të largohej nga bregdeti shqiptar, vetëm kur ta shikonte me vend qeveria italiane. Kjo ishte një kanosje për zbarkim. A. Zogu njoftoi menjëherë përfaqësuesit diplomatikë të Anglisë e të Francës në Tiranë dhe kërkoi ndërhyrjen e tyre. Anglia dhe Franca kërkuan shpjegime nga Italia për këtë veprim dhe e këshilluan atë të mos e acaronte më tej gjendjen. Në të njëjtën kohë qeveria britanike e këshilloi edhe A. Zogun që të gjente rrugën e pajtimit. Në bisedimet paraprake që u zhvilluan midis të dy palëve, qeveria e Romës i premtoi A. Zogut se do t'i jepte ndihmat e nevojshme dhe kërkoi prej tij rikthimin e misionit ushtarak italian në Shqipëri si dhe premtimin solemn se Shqipëria nuk do të hynte në Paktin Ballkanik. A. Zogu, i cili nuk kishte forca e as vullnet për ta përballuar deri në fund këtë shantazh brutal u detyrua të pranonte rivedosjen e marrëdhënieve të ngushta me Italinë dhe dalngadalë kapitulloi plotësisht përpara presionit të Romës. A. Zogu deklaroi se e quante si një vizitë «miqësore» ardhjen e luftanijeve në Durrës dhe i lejoi detarët e këtyre luftanijeve të zbrisnin në tokë për të vizituar qytetin.

Kështu mori fund gjendja e nderë në marrëdhëniet italo-shqiptare dhe midis qeverisë fashiste dhe asaj zogiste filluan pazarllëqet për nënshtrimin e mëtejshëm të Shqipërisë ndaj Romës.

Marrëdhëniet shqiptare-sovjetike

Në rrethanat e dobësimit të theksuar të pozitës politike të regjimit dhe kur urrejtja popullore sa vinte shtohet, qeveria zogiste u mundua të shfrytëzonte në të mirë të saj lidhjen formale të marrëdhënieve diplomatike me Bashkimin Sovjetik. Më 1934 qeveria sovjetike, duke ndjekur politikën konsekuente për normalizimin e marrëdhënieve me të gjitha shtetet, pavarësisht nga sistemi shoqëror, bëri përcapje për të vendosur marrëdhëniet diplomatike me një varg vendesh, duke përfshirë edhe Shqipërinë. Në këtë periudhë politika e jashtme sovjetike i kushtoi vëmendje kryesore organizimit, të qëndresës kundër agresionit fashist, i cili po bëhej gjithnjë e më kërcënues. Bashkimi Sovjetik përpigjej të lidhte dhe të forconte marrëdhënie sidomos me ato vende që ishin synimi i afërt i politikës agresive të fuqive fashiste, për të forcuar pozitën e tyre dhe për t'i ndihmuar në luftën kundër agresionit të afërt. Një nga këto vende ishte edhe Shqipëria. Por klika zogiste, e cila mbante një qëndrim të vendosur anti-sovjetik, dëshirën e sigurtë të qeverisë sovjetike për të vendosur marrëdhënie diplomatike u përpoq ta përdorte vetëm si mjet për të maskuar në sytë e opinionit publik kapitullimin e saj përpara Italisë.

Më 17 shtator, në një marrëveshje me anë notash të shkëmbyera midis përfaqësive shqiptare dhe sovjetike në Athinë, u vendosën marrëdhënie diplomatike midis dy shteteve. Detyrën e përfaqësuesit të BRSS në Shqipëri e kreu ministri sovjetik në Athinë.

Vendosja e marrëdhënieve diplomatike me Bashkimin Sovjetik u përshëndet nga rrethet përparimtare të vendit. Atë e mirëpritën edhe rrethet tregtare, të cilat shihnin mjaft leverdi në lidhjet tregtare me Bashkimin Sovjetik. Në këtë kuadër përfaqësia tregtare e Bashkimit Sovjetik në Milano i drejtoi kërkesën qeverisë zogiste për të hyrë në marrëdhënie me firmat tregtare shqiptare që do të ishin të interesuara për importimin e makinerive bujqësore etj. Por qeveria nuk e shfrytëzoi këtë mundësi, bile vendosjen e lidhjeve të tilla e pengoi me të gjitha mjetet.

2. LËVIZJET REVOLUCIONARE NË VITET E KRIZËS EKONOMIKE

Keqësimi i gjendjes ekonomike, shoqërore e politike të vendit çoi në zgjerimin e mëtejshëm të lëvizjeve antizogiste e antiimperialiste, të cilat patën forma e përmbajtje të ndryshme. Krahas lëvizjes së masave popullore kundër pasojave të krizës ekonomike e dhunës çifligare, morën hov lëvizja punëtore e komuniste si edhe lëvizjet politike të opozitës borgjeze antizogiste.

Lëvizjet popullore kundër pasojave të krizës dhe dhunës çifligare

Lufta kundër pasojave të krizës u zhvillua si rezultat i varfërimit të përgjithshëm të shtresave popullore, i papunësisë, rrënimit ekonomik të fshatarëve e zejtarëve, zisë së bukës, keqësimit të gjendjes së nëpunësve e intelektualëve.

Nëpër qytete punëtorët e papunë iu drejtuan organeve qeveritare me letra të shumta proteste dhe organizuan manifestime kundër papunësisë e kushteve të vështira të jetesës.

Në shkurt të vitit 1932 një grup punëtorësh, specialistë të ndërtimit në një ankesë drejtuar Ministrisë së Ekonomisë shkruanin ndër të tjera: «Gjysh stërgjyshi kemi rrojtur e po rrojmë me mjeshtërinë e ndërtimit... Tani gjëndemi të gjithë pa punë. Pyesim a është e drejtë që shqiptari mos gjejë punë në Shqipëri? A është e drejtë të bëjmë sehir të huajt të punojnë punën tonë? Kush do të na dalë zot neve? Si do të vejë filli ynë kur nuk mund të punojmë në vendin tonë? Në shkoftë kështu puna sigurisht do vdesim të gjithë njëri pas tjetrit, se s'kemi tjetër pasuri veç zanatit tonë».

Mbi 500 punëtorë, që punonin në ndërtimin e rrugëve e që ishin pushuar nga puna, organizuan një demonstratë nëpër rrugët e Tiranës, duke bërë titur: «Duam bukë! — Duam punë!» Demonstrata e punëtorëve të uritur, të ardhur nga anë të ndryshme të vendit u shpërnda me forcën e xhandarmërisë.

Lëvizja kundër papunësisë u shoqërua me lëvizjen e masave popullore kundër zisë së bukës. Kështu popullsia e krahinës së Hasit, gra, burra e fëmijë më 19 qershor 1931 u drejtua në Kukës për të kërkuar bukë. Masa fshatarësh nga Skrapari, Kurveleshi e krahina të tjera protes-

tonin kundër zisë e kërkonin bukë nga organet qeveritare. Në fund të qershorit dhe në fillim të korrikut 1931, populli i Gjirokastrës demonstroi 3 herë me radhë nëpër rrugët e qytetit duke kërkuar t'i jepej fund zisë së bukës. Protesta iu drejtuan organeve qeveritare edhe nga masat e zëjtareve, të cilët kërkonin të ndalohej importimi i mallrave të huaja në mënyrë që të mënjanohej shkatërrimi i tyre.

Në valën e protestave u përfshinë edhe arsimtarët, nëpunësit e vegjël e oficerët e gradave të ulëta, të cilët mbeleshin nga 3-4 muaj pa marrë rrogat e s'kishin me se ta përballonin jetesën e vështirë.

Përpjesëtime të gjera mori në këto vite qëndresa kundër pagimit të taksave sidomos në zonat e varfëra malore. Në shumë krahina fshatarët nuk pranuan të shlyenin detyrimet kundrejt çifligarëve. Por konfliktet më të ashpra në këto vite ndodhën për shkak të qëndresës së fshatarëve ndaj dhunës e grabitjes së tokave nga ana e çifligarëve. Ndër këto, konflikti që pati jehonë kombëtare, madje edhe jashtë kufijve të atdheut ishte ai i fshatarëve të Goricës (Korçë) me beun grabitqar Maliq Frashëri.

Pak muaj pas shpalljes së «Reformës agrare», në gusht 1930, Maliq Beu u rrëmbeu me forcë fshatarëve kullotat e tyre, ndërsa gjyqi i Korçës me një vendim të tij e ligjëroi këtë akt grabitqar. Fshatarët e Goricës demonstuan në shenjë proteste përpara prefekturës së Korçës. Kur protesta e tyre nuk u mor parasysh, ata u përgatitën t'i qëndronin beut me luftë. Për disa muaj me radhë ata nuk e lanë atë t'i afrohej katundit të tyre. Në tetor 1930 Maliq Beu vuri në veprim xhandarmërinë e A. Zogut, e cila burgosi 10 goricarë, ndërsa të tjerët i rrahu dhe i torturoi. Por fshatarët e vazhduan qëndresën. Kjo e detyroi beun të hiqte dorë nga pushtimi me forcë i kullotave, por u kërkoi goricarëve një shpërblim prej 24 mijë fr. ari. Fshatarët e Goricës i drejtuan atëherë një thirrje popullit shqiptar, me anën e së cilës demaskonin veprimtarinë e xhandarmërisë në shërbim të bejlerëve çifligarë. Pasi bënë qëndresë për një kohë të gjatë, të ndodhur nën kërcënimin e vazhdueshëm të Maliq Beut dhe të xhandarëve, një pjesë e mirë e tyre u detyrua të largohej nga atdheu.

Tragedia e goricarëve e demaskoi botërisht regjimin zogist si armik të betuar të fshatarësisë së shtypur.

Lëvizja fshatare e këtyre viteve duke qenë si gjithnjë e shpërndarë, pa organizim e pa lidhje me lëvizjet e tjera nuk mundi të sigurojë ndonjë fitore të rëndësishme. Megjithatë ajo e kufizoi deri diku arbitraritetin çifligar dhe forcoi krizën e rendit çifligaro-borgjez.

Rritja e lëvizjes punëtore e komuniste Lëvizjet më të rëndësishme si nga pikëpamja e organizimit ashtu dhe e shtrirjes së tyre ishin lëvizja punëtore dhe komuniste. Me gjithë kufizimin e aktiviteteve ekonomike, gjatë viteve të krizës numri i punëtorëve u rrit si rezultat i proletarizimit të zejtarëve të vegjël si dhe të mjaft fshatarëve që u derdhën nëpër qytete për të kërkuar punë.

Pjesa më e madhe e punëtorëve u grumbullua në industrinë e minierave, kurse një pjesë e mirë e atyre që punonin në shoqëritë e ndërtimit ishin punëtorë stinorë.

Ata u bënë objekt i një shfrytëzimi të egër nga ana e punëdhënësve kapitalistë, të cilët, në vitet e krizës, duke përfituar nga papunësia dhe varfëria e përgjithshme i ulën mëditjet e punëtorëve në mëditje urie. Si pasojë, edhe lufta klasore kundër shfrytëzimit e spekulimeve mori përpjesëtime të gjera e karakter të ashpër. Vala e grevave përfshiu në mënyrë të veçantë ato kategori të klasës punëtore që vuanin më shumë sidomos ata që punonin për kapitalistët italianë. Në krye të lëvizjes greviste ishin punëtorët e ndërtimit. Grevat shpërthyen në mënyrë spontane, pa lidhje midis tyre, por sidoqoftë ato i bënë një farë jehone njëra-tjetrës. Kërkesat kryesore të grevistëve ishin rritja e mëditjes, pakësimi i orëve të punës dhe dhënia fund e veprimeve arbitrare të kapitalistëve.

Në fund të korrikut 1929, punëtorët që punonin në kantierin e portit të Shëngjinit për llogari të shoqërisë kapitaliste italiane «Maxorana» lanë punën në shenjë proteste, sepse paguheshin nga 4-5 korona argjendi në ditë, në vend të 10-12 koronave që u ishin premtuar. Greva dështoi, sepse sipërmarrësi i zëvendësoi punëtorët grevistë me punëtorë të tjerë. Me qëllim që të bënte presion më 6 gusht kjo shoqëri pushoi edhe gjithë punëtorët e gurores afër Shëngjinit dhe kërkoi të vinin punëtorë nga Italia. Përleshja e parë midis përfaqësuesve të shoqërisë dhe punëtorëve të pushuar filloi kur këta u drejtuan në zyrat për të kërkuar pagat dhe vendosën të mos largoheshin andej pa u paguar. Kur përfaqësuesi i shoqërisë kapitaliste, me revolver në dorë, filloi të kërcënonte punëtorët, këta, të egërsuar, u vërsulën të shkatërronin zyrat e depot, të cilat shpëtuan vetëm me ndërhyrjen e xhandarmërisë. Në çastin kur punëtorët grevëthyes të nisur nga Italia e të ngarkuar në një barkë po i afroreshin portit, jo vetëm punëtorët, por edhe popullsia e Shëngjinit dhe Lezhës demonstroi në shenjë proteste nëpër rrugët. Kjo qëndresë popullore e detyroi shoqërinë të tërhiqej.

Përpjesëtime më të mëdha dhe karakter më të ashpër mori lufta e punëtorëve kundër punëdhënësve kapitalistë më 1930. Në janar të atij viti, kur punëtorët e ndërtimit të ndërtesave të ministrive shkuan të merrnin mëditjet, panë se po paguheshin nga 7 korona në vend të 8 dhe 9, sikurse ishte bërë marrëveshja. Ata, të zemëruar, u përleshën me drejtuesit e shoqërisë sipërmarrëse. Në këtë përleshje, ku u përdorën druri, gurët, kazmat dhe armët pati të plagosur.

Në qershor 1930 u hodhën në grevë 350 punëtorë të shoqërisë italiane «Venanceti» në kantierin Vau i Dejës — Gomsiqe duke kërkuar shtimin e mëditjes dhe uljen e orëve të punës. Greva zgjati më se një muaj. Ajo mori fund vetëm atëherë kur shoqëria pranoi t'ua shtonte mëditjen dhe t'ua paguante atë rregullisht çdo 15 ditë.

Më 26 gusht 1930 punëtorët që kishin punuar në rrugën Krujë-Burrel e që ishin pushuar, manifestuan gjithë ditën nëpër rrugët e Krujës dhe kërkuar mëditjet e pa paguara. Në shtator 1931 punëtorët që punonin në ndërtimin e kazermave ushtarake në Shkodër lanë punën dhe protestuan kundër vonimit të pagave. Në mars 1932 marinarët e barkave tregtare shpallën grevën e përgjithshme duke kërkuar uljen e orëve të punës, pagimin e rregullt të mëditjes dhe ndalimin e marrjes në punë të të huajve. Edhe grevat që shpërthyen më vonë kishin pothuaj të njëjtin karakter dhe mundën t'u sigurojnë punëtorëve plotësimin e pjesshëm të kërkesave të tyre.

Por lëvizja punëto-re ndonëse mori përpjesëtime të gjera dhe në disa raste pati karakter të organizuar, vazh-donte të zhvillohej e shkëputur nga lëvizja komuniste. Megjithëse ishin në hapat e para të veprimtarisë së tyre, komunistët shqiptarë e kuptuan nevojën për të hyrë në radhët e klasës punëto-re, për ta edukuar atë me idetë revolucionare dhe për të organizuar luftën e saj në mënyrë që ajo të fitonte ndërgjegjen klasore dhe të luante rolin pararojë në shoqëri. Një kontribut të rëndësishëm në realizimin e kësaj kthese rrënjësore dha sidomos militanti i shquar komunist Ali Kelmendi, që u kthye nga Bashkimi Sovjetik.

Qysh më 1928 me ndihmën e Kominternit dhe të Federatës Komuniste Ballkanike ishte formuar në Moskë grupi komunist shqiptar me të rinj, ish-anëtarë të organizatës «Bashkimi», të mërguar në Bashkimin Sovjetik pas dështimit të Revolucionit të Qershorit 1924. Këtu ata hynë në shkollat e kurseve të ndryshme politike. Një pjesë e tyre u formuan si kadro revolucionare, të pajisura me teorinë marksiste-leniniste. Në të njëjtën kohë u formua edhe një grup komunist nga punëtorët shqiptarë në Paris.

Më 3 mars 1929 u pranua si anëtar i grupit komunist të Moskës Ali Kelmendi, i cili filloi menjëherë të shquhej për zotësinë, vendosmërinë e tij për të ecur në rrugën e marksizëm-leninizmit dhe për besnikërinë ndaj Bashkimit Sovjetik.

Grupi komunist shqiptar i Moskës i vuri vetes si detyrë të punonte për krijimin e Partisë Komuniste Shqiptare, siç ishte shprehur njëzëri Konferenca VIII e Federatës Komuniste Ballkanike. Por Partia Komuniste Shqiptare nuk mund të krijohet menjëherë, përderisa brenda në Shqipëri nuk ishin krijuar akoma grupe të qëndrueshme komuniste. Prandaj udhëheqësi i Federatës Komuniste Ballkanike, Gjergj Dimitrovi, në letrën që i dërgonte Kominternit më 12 shtator 1929, propozonte që shokët shqiptarë të vendosnin në fillim lidhje me elementët komunistë brenda në Shqipëri, të formonin atje grupe komuniste dhe të punonin për bashkimin dhe edukimin politik të elementëve përparimtarë, punëtorë e fshatarë.

Komunistët shqiptarë u përpoqën t'i vinin në jetë propozimet dhe sugjerimet e Gj. Dimitrovit. Nga fundi i vitit 1930 grupi komunist i Moskës u shpërnda, me qëllim që një pjesë e anëtarëve të tij të punonte me punëtorët dhe studentët shqiptarë në Francë dhe me të mërguarit politikë jashtë atdheut, kurse pjesa tjetër me rrugë legale ose ilegale të hynte në Shqipëri për të zhvilluar atje veprimtari revolucionare. Militanti komunist më i shquar i grupit të Moskës, Ali Kelmendi¹ u ngarkua të punonte në Kosovë.

Ali Kelmendi

1) Ali Kelmendi (1900-1939) lindi në Pejë nga një familje bujqish të varfër. Që në moshë të re punoi si punëtor krahu. Më 1920 u detyrua të shpërngulej nga vendlindja e tij e të vendosej në Shqipërinë e pavarur, ku luftoi me armë në dorë krahas B. Currit kundër intervencionistëve jugosllavë më 1920-1921. Në këto vite

Në fillim të vitit 1931, në pamundësi të shkonte në Kosovë, ai iu përvesh punës për krijimin e grupeve ilegale komuniste në Shqipëri, të cilat do të përgatitnin trullin për formimin e PKSh.

Me nismën e tij u ngritën celula komuniste në Tiranë, Vlorë, Krujë, Elbasan.

Duke zbatuar parimin leninist të kombinimit të punës legale me punën ilegale, A. Kelmendi krijoi në Tiranë një fraksion komunist në shoqërinë e punëtorëve rrobaqepës «Përparimi».

Ali Kelmendi vendosi lidhje edhe me Grupin e Korçës, i cili ndonëse dallohej për organizim më të mirë ishte i mbyllur në vetvete dhe nuk kishte lidhje me masat. Ali Kelmendi i udhëzoi komunistët e Grupit të Korçës që të hynin në masat duke marrë pjesë aktive në shoqëritë legale të punëtorëve e të zejtarëve. Grupit iu vu si detyrë që të zgjeronte veprimtarinë e vet edhe në qytetet e tjera.

Ali Kelmendi u kujdes edhe për edukimin ideologjik të komunistëve dhe simpatizantëve të tyre duke i kushtuar një rëndësi të veçantë përhapjes së literaturës marksiste.

Në fund të shkurtit ose në fillim të marsit 1932 Aliu u largua nga Shqipëria për të marrë kontakt me sekretariatit ballkanik të Kominternit dhe më 17 maj të po atij viti u kthye përsëri në Shqipëri i porositur nga Gj. Dimitrovi që të krijonte «një qendër organizative të veprimtarisë komuniste».

Por Aliu këtë radhë u arrestua dhe u internua në Korçë e në qytete të tjera të vendit, ku ndenji mbi dy vjet.

Në këtë kohë komunistët filluan të organizonin për herë të parë shoqëri të mirëfillta punëtoresh. Kështu në shtator 1933, në Korçë, me nismën e komunistëve u formua shoqëria «Puna» në të cilën u bashkuan punëtorët e mjeshtrit e ndërtimit: marangozë, muratorë, bojaxhinj etj. si dhe punëtorë të mjeshtrive të tjera. Numri i anëtarëve të saj arriti brenda një kohe të shkurtër në 500 vetë. Karakteri jo stinor i punës së tyre i jepte edhe organizatës një bazë të qëndrueshme. Kryetar i shoqërisë u caktua Pilo Peristeri, anëtar i Grupit Komunist të Korçës. Në statutin

ai filloi të merrte pjesë aktive edhe në jetën politike të vendit si luftëtar i vendosur për fitoren e demokracisë në Shqipëri. Me formimin e organizatës «Bashkimi» më 1922, ai u bë përkrahës i saj dhe luftoi me armë në dorë gjatë kryengritjes së qershorit 1924. Pas kthesës kundërrevolucionare të dhjetorit të atij viti u largua nga Shqipëria dhe shkoi në Bashkimin Sovjetik, i cili u bë për të atdheu i dytë.

e saj të miratuar nga qeveria thuhej se shoqëria kishte për qëllim organizimin e ndihmës morale e materiale të anëtarëve dhe nuk do të merrej me politikë. Por programi i vërtetë që u miratua në një mbledhje gjysmëlegale të organizuar nga komunistët theksonte se ajo ishte një organizatë për mbrojtjen e të drejtave të punëtorëve që do të luftonte njëkohësisht kundër regjimit zogist, për liri e demokraci. Shoqëria «Puna» zhvilloi në Korçë një veprimtari të gjallë në ndihmë të punëtorëve mjeshtrë e zanatçinjve dhe ndërhyri disa herë edhe pranë qeverisë, për pakësimin e papunësisë dhe përmirësimin e kushteve të punëtorisë.

Në vitet 1934-1935 u krijuan në Korçë edhe organizata të tjera profesionale si ajo e punëtorëve rrobaqepës, këpucarë, e shoferave dhe «Lidhja e nëpunësve privatë të Korçës» që grumbulloi punëtorët e tregtisë, hoteleve, restoranteve etj. Këto ishin hapa të rëndësishme përpara në organizimin e lëvizjes punëtore e komuniste. Rrezikun e këtij organizimi e ndjeu edhe vetë regjimi zogist i cili u mundua të krijonte një organizatë profesionale kombëtare të vetën, me anën e së cilës ta sabotonte luftën e klasës punëtore. Por kjo përpjekje dështoi dhe lufta klasore e punëtorëve shqiptarë erdhi duke u forcuar.

Parulla me përmbajtje antizogiste filluan të shkruhehin në muret e shkollave dhe të institucioneve zyrtare. Gazeta të ndryshme revolucionare, shqiptare e të huaja (midis të cilave edhe «Liria kombëtare») hynin fshehurazi në Shqipëri e qarkullonin në radhët e intelektualëve. Të arratisur politikë kapërcenin ilegalisht kufirin dhe zhvillonin veprimtari antizogiste dhe antifashiste. Njëri nga këta ishte komunisti Halim Xhelo, i cili, me porosi të Kominternit hyri në Shqipëri në muajin korrik të 1932, u lidh me elementë revolucionarë në fshatrat e Vlorës dhe dha udhëzime për organizimin e lëvizjes antizogiste.

Lëvizja e Vlorës

Mbi bazën e prirjeve antizogiste dhe pakënaqësisë ndaj ndërhyrjes imperialiste italiane që filloi të duket në radhët e borgjezisë kombëtare shqiptare lindi dhe ideja për organizimin e një lëvizjeje të fshehtë kundër regjimit të A. Zogut. Kjo ide filloi të merrte formë konkrete në fund të vitit 1930, kur u përhap lajmi se mbreti Zog vuante nga një sëmundje e pashërueshme dhe sidomos në fund të janarit 1931, kur A. Zogu shkoi në Vjenë për t'u mjekuar. Rrethet antizogiste vendosën të

përgatitëshin që, po të vdiste mbreti, të merrnin pushtetin në dorë dhe të shpallnin republikën. Në rast të kundërt ata do ta përdornin lëvizjen për të formuar një bllok antizogist në zgjedhjet që do të bëheshin më 1932. Qendra e organizatës së fshehtë u krijua në Vlorë, me nismën e disa intelektualëve borgjezë të pushuar nga A. Zogu si Qazim Kokoshi, Seit Qemali, Myqerem Hamzaraj etj.

Por për lëvizjen antizogiste në Shqipëri treguan një interes të veçantë edhe Italia me Jugosllavinë. Përfaqësuesit italianë të vendit bënë hetime të fshehta në qarqet sunduese lidhur me mundësinë e zëvendësimit të mbretit me një person proitalian, në rast se i pari vdiste për shkak të sëmundjes apo të ndonjë atentati.

Qeveria e Beogradit nga ana e saj, me anë të agjentëve dhe të organizatës së të mërguarve politikë «Bashkimi Kombëtar» që përkrahej e financohej prej saj, u përpoq të siguronte ndikimin e vet në këtë lëvizje për ta përdorur, në rast suksesi, si mjet për ndryshimin e vijës politike të Tiranës në dobi të Jugosllavisë. Shtypi qeveritar jugosllav hapi qysh në fund të vitit 1930 një fushatë të madhe kundër regjimit zogist, me qëllim që të nxiste lëvizjen antizogiste brenda e jashtë Shqipërisë dhe të krijonte për të një gjendje të përshtatshme ndërkombëtare.

Vajtja e A. Zogut në Vjenë vuri në lëvizje edhe të mërguarit politikë shqiptarë dhe në mënyrë të veçantë, kundërshtarët e A. Zogut që ishin grumbulluar në organizatën «Bashkimi Kombëtar». Krerët e kësaj organizate, të nxitur drejtpërdrejt nga Beogradi, pasi u siguruan se lajmet mbi sëmundjen e rëndë të supozuar të A. Zogut nuk kishin bazë, vendosën ta shfrytëzonin rastin për ta zhdukur mbretin e Shqipërisë me anën e një atentati. Sipas këtij plani, vrasja do të pasohej nga ndërhyrja në tokën shqiptare e bandave të armatosura të përgatitura në Jugosllavi e Greqi.

Në tokën jugosllave detyra e organizimit të këtyre bandave i ishte ngarkuar Gani Kryeziut, i cili kryesonte në Gjakovë një grup tjetër antizogist projugosllav. Përfaqësues të këtij grupi kishin vendosur lidhje me Koço Tasin në Athinë dhe së bashku kishin shkuar në Janinë për të organizuar banda të armatosura.

Në kohën e qëndrimit të tij në Vjenë, A. Zogu u përpoq t'i bindëte kundërshtarët e tij në radhët e «Bashkimit Kombëtar» që të ktheheshin në Shqipëri, por këto përpjekje nuk patën sukses.

Në mbrëmjen e 20 shkurtit 1931, dy anëtarë të «Bashkimit Kombëtar», Ndok Gjeloşi dhe Azis Çami shtinë pa

rezultat kundër mbretit në çastin kur doli nga teatri i operas.

Pas dështimit të atentatit, dhe megjithëse nuk kishte më shpresa për një vdekje të afërt të tij për arsye shëndetësore, udhëheqësit e organizatës së Vlorës e vazhduan punën për të rekrutuar anëtarë të rinj, duke krijuar grupe të fshehta lokale në Gjirokastrë, Shkodër e Tiranë. Në to morën pjesë edhe oficerë të ushtrisë. Rekrutimet në organizatë bëheshin individualisht.

Megjithëkëtë lëvizja nuk mori formë të caktuar organizative. Ajo ruajti karakterin e saj komplotist. Përveç kësaj, krahas patriotëve të ndershëm antizogistë, në lëvizje morën pjesë edhe elementë karrieristë, të cilët u përpoqën ta shfrytëzonin atë për interesat e tyre personale. Krerët borgjezë të lëvizjes u lidhën me legatën jugosllave në Tiranë dhe, nëpërmjet saj, me Qazim Koculin dhe anëtarë të tjerë të «Bashkimit Kombëtar».

Qeveria jugosllave po i jepte rëndësi gjithnjë më të madhe kësaj lëvizjeje, duke dashur ta shfrytëzonte në dobi të saj gjendjen e nderë që u krijua në marrëdhëniet shqiptaro-italiane.

Mospërtëritja e Paktit të Tiranës të vitit 1926 e inkurajoi, siç duket, qeverinë e Beogradit e cila vuri në dispozicion të lëvizjes së fshehtë antizogiste në Shqipëri shumën e mëdha të hollash. Me anën e tyre ajo i korruptoi drejtuesit e lëvizjes si S. Qemalin, Q. Kokoshin, M. Hamzarain, të cilët pranuan të vepronin sipas udhëzimeve të Beogradit, domethënë të bënin një grusht shteti dhe jo një kryengritje të përgjithshme, e cila mund t'i dilte nga duart qeverisë jugosllave. Pas përmbysjes së qeverisë zogiste, do të denoncohej aleanca që ekzistonte midis Shqipërisë e Italisë dhe do të bëhej një aleancë me Jugosllavinë, po ta dëshironte kjo e fundit, do të hapeshin në Shqipëri shkolla jugosllave; qeveria e re do të ndiqte një politikë që të përputhej me politikën e qeverisë së Beogradit dhe për caktimin e formës së regjimit do të merrej pëlqimi i Jugosllavisë.

Por këto plane nuk u realizuan. Lëvizja e fshehtë e Vlorës u zbulua në gusht 1932 nga xhandarmëria zogiste, e cila arrestoi mbi 60 veta. Prej tyre gjyqi politik i Tiranës u dha dënime të ndryshme më tepër se 30 të pandehurve.

Kryengritja e Fierit

Zbulimi i lëvizjes së Vlorës dhe pohimet sensationale që u bënë nga krerët e saj në gjyqin politik të Tiranës mbi marrëveshjen e arritur midis tyre dhe qeverisë së Beogradit, u

dhanë një mësim patriotëve antizogistë shqiptarë që morën pjesë në lëvizje dhe që nuk donin ta zëvendësonin A. Zogun e qeverinë e tij, të lidhur pas Italisë, me një qeveri tjetër të lidhur pas Jugosllavisë.

Në rrethet e opozitës antizogiste, e cila sa vinte rritej filloi të shtrohej përsëri në rendin e ditës nevoja e krijimit të një organizate të fshehtë dhe e organizimit të një kryengritjeje të armatosur kundër regjimit zogist. Nismën për një veprim të tillë e morën një grup elementësh antizogistë të përbërë nga ish-oficerë si Ali Shefqet Shkupi etj. si edhe komunistët Asim Vokshi, Mustafa Kaçaçi etj. të cilët, në pranverë të vitit 1934, formuan në Tiranë qendrën e «Organizatës së Fshehtë». Kjo organizatë synonte të përmbyste monarkinë e A. Zogut, të vendoste regjimin republikan dhe të likuidonte ndërhyrjen italiane në Shqipëri. Ajo krijoi degët e saj në qytete të ndryshme të vendit. Por krerët borgjezë të organizatës e kufizuan veprimtarinë e tyre në rrethet ushtarake e intelektuale të qytetit, pa u shtrirë në masat e gjera popullore, të cilat ishin të interesuara më tepër se kushdo tjetër të përmbysnin klikën zogiste.

Për veprimtarinë e «Organizatës së Fshehtë» u njoftua edhe mbledhja e komunistëve e cila u mbajt nën kryesinë e Ali Kelmendit, në gusht të vitit 1934, në afërsi të qytetit të Korçës.

Kjo mbledhje mbajti ndaj «Organizatës së Fshehtë» një qëndrim deri diku të rezervuar për shkak se ajo udhëhiqej nga elementë borgjezë, të cilët edhe më parë nuk ishin treguar të aftë për ta organizuar dhe për ta çuar luftën deri në fund. Megjithatë ajo nuk qëndroi në pozita vrojtuese, por vendosi ta shfrytëzonte rastin për qëllimet e lëvizjes revolucionare. Prandaj mbledhja vendosi të krijonte një fraksion komunist në qendrën e «Organizatës së Fshehtë» me anën e të cilit komunistët të mbanin lidhje me lëvizjen. Në rast se kryengritja do të shpërthente, komunistët duhej të merrnin pjesë në të si forcë e pavarur me programin e tyre, të cilin e miratoi mbledhja. Programi parashikonte: republikën popullore demokratike, anulimin e të gjitha marrëveshjeve skllavëruese me Italinë fashiste, zhdukjen e monopoleve e të koncensioneve dhe amnistinë për të dënuarit politikë.

Dy javë para shpërthimit të kryengritjes, në fund të korrikut 1935 edhe grupi komunist i Korçës organizoi disa mbledhje, në të cilat, pasi analizoi gjendjen e krijuar, e quajti gjithnjë të drejtë programin e caktuar në gusht të vitit 1934. Përveç kësaj, u vendos që kur të fitonte kryen-

gritja, komunistët të shtinin në dorë pushtetin në qytetin e Korçës, ku i kishin pozitat më të forta dhe të mobilizonin popullsinë në mitingje e demonstrata për të kërkuar realizimin e programit të tyre. Për qëllimet e kryengritjes filloi të përgatitej edhe materiali i nevojshëm propagandistik.

Në lëvizjen antizogiste u aktivizuan komunistë të Tiranës, të Fierit, të Krujës e nën ndikimin e tyre shumë të rinj revolucionarë. Një rol të rëndësishëm në «Organizatën e Fshehtë» luajti Riza Cerova¹.

Me nismën e tij dhe të A. Vokshit, M. Kaçaçit, Z. Hekalit, etj. u zgjeruan radhët e grupeve lokale të kryengritjes, të krijuara qysh më parë në një varg qytetesh dhe u krijuan grupe të reja ilegale në Tiranë, Elbasan dhe sidomos në krahinat e Skraparit e Mallakastrës.

Komunistët dhe elementët e tjerë përparimtarë që u bashkuan me ta, përbënin krahun revolucionar të lëvizjes. Ata përfaqësonin interesat e masave punonjëse dhe luftonin për vendosjen e një rendi të vërtetë demokratik, kundër çdo ndërhyrjeje të huaj imperialiste.

Por lëvizja, megjithatë, nuk arriti të kishte një organizim të shëndoshë. Duke mos qenë komunistët forca drejtuese e kësaj lëvizjeje, në përgjithësi, kjo mbeti deri në fund e kufizuar kryesisht në qytet. Por edhe këtu nuk bëri për vete masat. Fshatarësia, me përjashtim të asaj të Skraparit e të Mallakastrës, nuk u tërhoq fare në lëvizje. «Organizata e Fshehtë» nuk kishte një kriter të rreptë në pranimin e anëtarëve. Krerët borgjezë me pikëpamje puçiste pranuan që në të, dhe bile në udhëheqjen e saj, të hynin edhe çifligarë «antizogistë» të cilët formuan krahun reaksionar të lëvizjes dhe i kishin vënë vetes si qëllim të pengonin në rast fitoreje, vendosjen e një qeverie demokratike e antiitaliane.

Sipas planit, kryengritja duhej të shpërthente në vjeshtën e vitit 1935, ose në pranverën e vitit 1936, kur të ishin përfunduar masat për organizimin e saj dhe të ishin rekrutuar forca të mjaftueshme antizogiste. Kjo kohë u gjet e përshtatshme edhe për faktin se Italia fashiste në këtë periudhë ishte e zënë në konfliktin e saj me Abisininë. She-

1) Riza Cerova, ishte larguar nga Shqipëria kur këtu u vendos pushteti i A. Zogut, kishte shkuar në Bashkimin Sovjetik dhe ishte kthyer në mars të vitit 1935. Ai ishte bërë komunist dhe nuk e ndërpreu për asnjë çast veprimtarinë e tij revolucionare. Në mërgim ai ishte ngarkuar me detyra të rëndësishme nga Internacionalja Komuniste dhe gëzonte autoritet në revolucionarët shqiptarë e të huaj.

njën e kryengritjes do ta jepnin atentatet që do të bëheshin në Tiranë kundër disa funksionarëve të lartë zogistë. Kryengritësit do të marshonin nga anë të ndryshme në drejtim të kryeqytetit.

Por qeveria e A. Zogut, e cila kishte rënë në gjurmë të lëvizjes, arriti të zbulonte përgatitjet për kryengritjen. Kjo i detyroi krerët të vendosnin, në mbledhjen e 7 gushtit, që kryengritja të fillonte para kohe, më 14 gusht. Mbi datën e re të fillimit të kryengritjes u njoftuan edhe degët, të cilat u ndodhën të papërgatitura. Meqenëse çifligarët nuk arritën ta kishin në dorë lëvizjen që ta shfrytëzonin për interesat e tyre, të trembur nga zbulimi i saj, u tërhoqën menjëherë nga lëvizja.

Më 14 gusht grupi i Fierit dha i pari sinjalin e fillimit të kryengritjes. Kryengritësit arrestuan nënprefektin dhe shtinë në dorë qytetin; po atë ditë vranë gjeneralin zogist Gjilardi që kalonte atë ditë nëpër Fier.

Riza Cerova

Masat qytetare të Fierit dhe fshatarët e ardhur nga Mallakastra dhe fshatrat përreth, nën drejtimin e komunistëve dhe të elementëve antizogistë, u mbledhën në një manifestim të gjerë politik ku u mbajtën fjalime të zjarrta dhe ku qeveria zogiste u shpall e përmbysur. Në mbrëmje mbi 200 kryengritës të armatosur u nisën me makina për të çliruar Lushnjën dhe për të marshuar pastaj, në bazë të planit, drejt Tiranës. Por në Lushnjë ata ndeshën në qëndresën e xhandarmërisë së qytetit dhe më vonë të forcave të reja qeveritare, që erdhën në ndihmë. Pas një përpjekje të ashpër kryengritësit u thyen dhe u tërhoqën.

Në çastin vendimtar qendra e «Organizatës së Fshehtë» u tregua e paaftë për të drejtuar kryengritjen. Pavenosmëria e elementëve borgjezë, tradhtia e çifligarëve dhe

disfata e Lushnjës e paralizoi menjëherë veprimtarinë e grupeve të tjera, krerët e të cilave nuk lëvizën nga vendi.

Nuk ia arritën qëllimit edhe kryengritësit e udhëhequr nga komunisti Riza Cerova. I mbetur vetëm, ai me shokët e tij skraparllinj që kishin zbritur deri në Berat, pas disfatës së Lushnjës u detyruan të tërhiqeshin në male. R. Cerova vendosi të largohej përsëri nga Shqipëria. Por xhandarët e A. Zogut, që e ndiqnin këmba-këmbës, pas një përlëshjeje prej disa orësh në pyllin e Marjanit (rrëthi i Pogradecit) më 24 gusht, e plagosën rëndë. R. Cerova jetoi vetëm disa orë, dhe në këto çaste, i bindur se çështja e popullit, në fund të fundit, do të fitonte, u shkruante nënës, gruas dhe fëmijëve të vet: «Do të vijë një kohë që Shqipëria do të bëhet e lirë dhe populli nuk do të vuajë më, por kjo do të bëhet pa bejlerë, pa agallarë, ashtu siç është bërë në Unionin Sovjetik». Pas vdekjes së tij luftën e vazhduan bashkëluftëtarët besnikë Myrto Cerova e Ramis Spathara, deri sa ranë me armë në dorë.

Klika zogiste u hakmor shumë ashpër kundër pjesëmarrësve të lëvizjes. Ajo arrestoi më tepër se 1000 veta. Nga gjyqi politik i Fierit kaluan 533 veta, nga të cilët 51 u dënuan me vdekje dhe pjesa tjetër me dënime të ndryshme.

Midis tyre u ekzekutuan edhe patriotët trima Abdurahman Zelka nga Tirana, Hekuran Maneku nga Fieri etj.

Gjyqi dha dënime edhe kundër komunistëve. Komunisti Mustafa Kaçaçi me një kurajo e trimëri të rrallë, u mbrojt me dinjitet në gjyq duke u kthyer nga i akuzuar në akuzues dhe duke demaskuar hapur klasat reaksionare. Ai iu drejtua trupit gjykues me këto fjalë: «Klasa e vjetër në Shqipëri dha prova negative dhe atë të paburrërisë se nuk është në gjendje, as të veprojë, as të qeverisë, as të posedojë ideale të larta... Të gjithë tradhtarë dhe dy herë tradhtarë...»

Kundër terrorit zogist u ngrit një valë protestash nga ana e opinionit demokratik brenda e jashtë vendit. Një rol të rëndësishëm për organizimin e këtyre protestave në mërgim luajti Halim Xheloja i cili u bëri thirrje me letra shqiptarëve të mërgimit për të protestuar. Këto protesta e detyruan A. Zogun t'i pakësonte dënimet që kishte dhënë gjyqi i Fierit.

Kryengritja antizogiste e Fierit e vitit 1935, dështoi ashtu si dhe lëvizja e mëparshme, sepse nuk ishte një kryengritje popullore dhe e organizuar mirë. Udhëheqësit e saj borgjezë që u përmbaheshin si gjithnjë metodave puçi-

ste nuk mundën të siguronin as forca të mjaftueshme për kryengritjen dhe as një veprim të bashkërenditur e të shpejtë të saj. Nga ana tjetër, komunistët që morën pjesë në lëvizje, dhe ishin organizatorët kryesorë të kryengritjes, nuk arritën të delnin në krye të lëvizjes, ta përgatisnin atë në mënyrë të gjithanshme dhe ta pajisnin me një program të qartë politik. Megjithatë ajo ishte një shpërthim i zëmërimit dhe pakënaqësisë popullore që e tronditi regjimin reaksionar zogist.

Me kryengritjen e Fierit krahu demokratik i borgjezisë kombëtare bëri përpjekjen e fundit për organizimin e drejtimin e lëvizjeve antizogiste. Pas kësaj ai u kthye në një forcë pasive dhe nuk luajti ndonjë rol me rëndësi.

Kryengritja e Fierit siç shkruante A. Kelmendi ishte «pagëzimi i parë i zjarrit dhe guri i provës» për komunistët shqiptarë. Komunistët e arrestuar, përpara torturave të pashembullta të xhandarëve të A. Zogut dhe përpara gjyqit ushtarak «e mbajtën veten e tyre, — vazhdonte ai, — si heronj të vërtetë dhe i treguan gjithë popullit shqiptar se komunistët janë luftëtarët më të guximshëm dhe më konsekuentë kundër diktaturës së Ahmet Zogut». Drejtimi i lëvizjeve antizogiste demokratike kaloi këtej e tutje në duart e komunistëve, të cilët po bëheshin gjithnjë e më shumë forca politike më aktive e vendit.

Programi i ri i Komitetit të Çlirimit Nacional (KÇN)

Në Komitetin e Çlirimit Nacional, që vepronte jashtë vendit ishte forcuar ndikimi i elementëve të majtë revolucionarë. Në të kishin filluar të luanin një rol të rëndësishëm komunistët si Halim Xheloja etj. të cilët prej vitit 1929, e përfaqësonin KÇN në Komitetin e Federatës Komuniste Ballkanike. Si pasojë, KÇN u lidh edhe më ngushtë me lëvizjen komuniste e demokratike ndërkombëtare.

Qysh në fillim të viteve 30, KÇN hodhi parullën e revolucionit popullor për shpëtimin e Shqipërisë nga rreziku i fashizmit italian dhe për çlirimin e fshatarësisë dhe masave punonjëse të qytetit nga bejlerët, agallarët, fajdexhinjtë e kapitalistët e huaj, si dhe për krijimin e një republike popullore të Shqipërisë, republikës së punëtorëve dhe të fshatarëve.

Si kusht themelor për fitoren e revolucionit popullor

ishte gjithnjë krijimi i Partisë Komuniste Shqiptare e cila do ta organizonte dhe drejtonte popullin në luftë.

Në broshurat «Nga triumfi i «Legalitetit» në revolucionin popullor», botuar më 1934, dhe «Shpëtimi i fshatarëve», botuar më 1935, KÇN bënte një parashtrësë mjaft të gjerë të pikëpamjeve të tij në lidhje me problemet politike-shoqërore të brendshme të Shqipërisë. Ai demaskonte tradhtinë e bejlerëve shqiptarë, të cilët «independencën e fituar me gjakun e popullit punëtor e nxorën në pazarin politik ndërkombëtar» dhe i bënte një analizë të hollësishme gjendjes së mjeruar të popullit shqiptar dhe në mënyrë të veçantë, gjendjes së fshatarësisë së shtypur.

Në broshurën «Nga triumfi i «Legalitetit» në revolucionin popullor» KÇN jepte programin e ri të veprimtarisë së tij, që synonte ngritjen e gjithë vegjëlisë së fshatrave e të qyteteve dhe përmbysjen e qeverisë. Sipas këtij programi, KÇN ose Partia Komuniste kur të krijohet, do të merrte drejtimin e shtetit dhe do të ngrinte një qeveri të vegjëlisë, një republikë popullore. Qeveria e popullit, me dekret, do të zhdukte tapitë e të zotërve të çifligjeve, këto do t'u ndaheshin jo vetëm fshatarëve pa tokë por edhe malësorëve dhe fshatarëve me pak tokë si dhe qytetarëve e kurbetllinjve që do të dëshironin të merreshin me bujqësi. KÇN menjëherë pas marrjes së pushtetit do të anulonte borxhet e fshatarëve, do t'i hiqte taksat e rënda si të dhjetën, angarinë, xhelepin, do të zhdukte monopolet që ishin shkak për shtrenjtimin e jetesës. Qeveria e popullit do t'i ndihmonte fshatarët me kredi bujqësore dhe buxhetin shtetëror do ta përdorte për të mirën e popullit. Nga ana tjetër, ajo do të anulonte të gjitha marrëveshjet skllavëruese me fuqitë imperialiste dhe do të zhdukte ndërhyrjen e huaj. KÇN e mbyllte programin e vet me zotimin e qeverisë popullore për ta shpëtuar vendin nga pushtimi italian.

Përmbysjen e qeverisë zogiste KÇN do ta arrinte me anën e një kryengritjeje të armatosur të popullit, kur ky të ishte i organizuar mirë. Prandaj theksonte nevojën e organizimit të popullit dhe të krijimit të degëve të KÇN në fshatra e qytete. Në fund të broshurës, KÇN u bënte një thirrje masave punonjëse të Shqipërisë, në të cilën thuhej:

«Qeveria e sotme mbahet me një pe. Qeveria e sotme mbahet jo se ka fuqi vetë, po se populli nuk është organizuar dhe nuk lëviz. Ju e kini në dorë ta shembni këtë qeveri të mallkuar një sahat e më parë. Ju e kini në dorë të shpëtoni nga gjithë hallet që ju kanë mbuluar. Ju e kini në dorë të «bëni një Shqipëri të lirë e të lumtur...

Punëtorja, ata që punojnë në mademet e në fabrikat, do të jenë në ballë të luftës suaj».

Duke u nisur nga fakti se Shqipëria ishte një vend agrar i prapambetur KÇN e shihte fshatarësinë si forcën kryesore lëvizëse të revolucionit popullor, duke mos mohuar rolin e klasës punëtore, e cila, siç e pohonte vetë KÇN, do të ishte në ballë të kësaj lufte.

Si faktor të rëndësishëm për fitoren e revolucionit popullor në Shqipëri KÇN quante ndihmën pa interes të Bashkimit Sovjetik.

Në faqet e organit të KÇN «Liria kombëtare» një vend të gjerë zinte propagandimi i politikës së drejtë paqësore të Bashkimit Sovjetik. Ajo kishte deklaruar qysh më 29 shkurt 1932 se KÇN e simpatizonte shtetin sovjetik «si të vetmin shtet në botë që përkrah në çdo pikëpamje, moralisht dhe materialisht e pa interes, çdo popull të shtypur, koloni e gjysmëkoloni, siç është sot populli shqiptar».